

**Hegyi Karabah etnikai térképe és annak változásai a 19. század első
harmadában**

Jelige:
Kaukázus

TARTALOM

I. ELŐSZÓ.....	2-8.
II. KARABAH KÁNSÁG ÉS AZ OROSZ-PERZSA HÁBORÚK.....	8-21.
III. HEGYI-KARABAH ETNIKAI TÉRKÉPE A 19. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN.....	22-34.
IV. ÖSSZEGZÉS.....	34-35.
BIBLIOGRÁFIA.....	35-41.
FÜGGELÉK.....	42-49.

I. ELŐSZÓ

A *de facto* független állam, *de jure* azonban Azerbajdzsán területét képező Hegyi-Karabah¹ Köztársaság – melyet csak több, szintén vitatott státuszú terület, így Abházia, Dél-Oszétia, és a Dnyeszter-menti Köztársaság kormányzata ismert el független államként – jelenleg a világ potenciálisan egyik legfenyegetettebb területe. Az ország birtoklásáért folytatott azerbajdzsán-örmény-karabahi háborút az 1994. május 16-án aláírt moszkvai fegyverszünet zárta le ideiglenesen.² Az eredmény két elégedetlen és dühös állam, Örményország és Azerbajdzsán, valamint egy kicsiny, gyenge politikai entitás e két ország közé szorítva, Hegyi-Karabah Köztársaság.

A Karabahért vívott harcok azonban a fegyverszünet megkötése óta is szüntelenül zajlanak, ám az egyik fő csatatér immár nem a határvidéken – melyen a puskaropogást egyetlen napra sem függesztették fel a fegyverszünet óta³ – és nem a diplomáciai küzdelmek színhelyein,⁴ hanem a tudományos folyóiratok hasábjain, a különféle

¹ Hegyi-Karabah írásmódjában a magyar kiejtés szerinti módot fogom követni tanulmányomban, ellentétben a gyakori „Karabagh” és „Karabakh” írásmódokkal. Hegyi-Karabah írásmódja örményül: Լեռնային Ղարաբաղ [Leñayin Łarabał], azerbajdzsánul pedig a következő: Dağlıq Qarabağ. A terület elnevezésében a régió felett évszázadokon át uralkodó három nagyhatalom „ujjlenyomatát” fedezhetjük fel. A Karabah szó egy török és egy perzsa szóból tevődik össze: a 'Kara' törökül feketét, a 'bagh' perzsául kertet jelent, így magyarra 'Fekete Kertként' fordíthatnánk. A 'nagorno' (magyarul 'hegyi') jelzőt az orosz hódítók aggatták rá a 19. században, Nagorno-Karabagh névvel illetve a régiót. Ezt az elnevezést használja Azerbajdzsán, Georgia, Oroszország, Perzsia, Törökország, és a világ számos országa, kivéve a terület valódi lakosságát, az örményeket. A karabahi örmények az Artsakh névvel illetik hazájukat, s kifejezetten ódzkodnak a Karabah név használatától. Az Artsakh szó etimológiáját tekintve három fő hipotézis létezik, melyek mind egy, a 'Karabah' elnevezésnél korábbi keletkezést sejtetnek. Az egyik ilyen magyarázat az Artsakh szót a terület Urartu-kori elnevezéséből (Ardakh, Urdekhe) eredezteti, egy másik elmélet szerint a Krisztus előtti első két évszázadban uralkodó örmény királyi dinasztiáról, az Artaxia-dinasztiáról kapta nevét. A harmadik hipotézist a néphagyomány szolgáltatja, miszerint Artsakh jelentése ('Ar-tsakh') magyarul 'Ar kertje'. Ar (másképpen Aran) Karabah első nakhararja volt, mely cím a közigazgatási feladatokat ellátó magasrangú örmény nemest illette meg a középkorban. In: CORNELL, Svante: *The Nagorno-Karabakh Conflict*. Uppsala University, 1999. pp. 2-3; LANG, David: *The Armenians: A People in Exile*. London, 1988. p. 10.

² A fegyverszüneti egyezményt Moszkvában fogalmazták meg. A találkozón részt vettek Örményország, Azerbajdzsán, Hegyi-Karabah, Oroszország, Kirgizisztán és a Független Államok Közösségének képviselői. Az egyezményt Bakuban 1994. május 9-én, Jerevánban május 10-én, Stepanakertben, Hegyi-Karabah fővárosában május 11-én, végül mindhárom fél május 16-án Moszkvában írta alá. Vö: HAKOBYAN, Tatul: *Karabakh Diary. Green and Black. Neither War Nor Peace*. Antelias, 2010. pp. 218-220.

³ A határvidékről és az 1994 óta folyamatosan zajló harcokról reális képet ad: WAAL, De Thomas: *Black Garden*. New York, 2003.

⁴ A konfliktus kezelésére összehívott tárgyalások feszült hangneméről, a diplomáciai közeledés kudarcairól beszámol: MUSABAYOV, Masim: Nagorno-Karabakh: A factor in Azerbaijan's foreign and domestic policy. In: ISKANDARYAN, Alexander: *Caucasus Neighborhood: Turkey and the South-Caucasus*. Yerevan, 2008;

tanulmányok soraiban, valamint a médiában és a társadalom szintjén alakult ki. Mind az azerbajdzsán, mind az örmény fél bizonyítani próbálja: Hegyi-Karabah mindig is az övé volt, birtoklása őt illeti meg. Ez a tudományos csatatér számos frontvonalat (kérdéskört) foglal magába, melyek mentén a két fél egymásnak feszül, ám ezek közül is talán a legtöbb ellentétet szülő frontot a Karabah egykori etnikai térképe körül kibontakozott – sokszor áltudományos és dühtől túlfűtött – disputa képezi.

Hegyi-Karabah úgy az örmény, mint az azerbajdzsán társadalom identitásában központi helyet foglal el, kollektív emlékezetük (*memoire collective*) sűrű szálakkal fonódik a területhez. A kollektív emlékezet elméletét Maurice Halbwachs, francia szociológus alkotta meg 1925-ben publikált munkájában, miszerint egy adott csoport emlékezetének közös pontjai közös identitást szülnek, s ezeknek a közös emlékek elsajátítása a szocializálódás folyamatának kulcsfontosságú szegmensét képezi.⁵ Az elmélet analógiáján alkotta meg a német házaspár, Aleida és Jan Assmann a kulturális emlékezet (*Kulturwissenschaft*) fogalmát, mely egy adott közösség múltjának, a közösség által megszilárdított pontjaira vonatkozó emlékeket öleli fel, megalapozva ezzel a csoport önképét, kielégítve a közösség öfenntartó igényét, vagyis azt a belső indítást, miszerint a közös múltat emlékezni kell.⁶ Minden emberi táruulásnál megtalálható ez a kohéziós erő, mely gyakran egyes térbeli helyekhez kapcsolódik, így szilárdítva meg a megörzendő emlékeket a csoport tudatában. Ezeket a helyeket emlékezeti helyeknek (*lieux de memoire*) hívjuk, ilyen emlékezeti helyet képez Hegyi-Karabah mind az örmény, mind az azerbajdzsán társadalomban. Pierre Nora francia történész, az emlékezeti helyek elméletének megalkotója *Emlékezet és történelem között* című tanulmányában a következőképpen írt az emlékezeti helyeket kialakító kulturális emlékezetéről:

MINASYAN, Sergey: Armenia in Karabakh, Karabakh in Armenia: The Karabakh factor in Armenia's foreign and domestic policy. In: ISKANDARYAN, Alexander: *Caucasus Neighborhood: Turkey and the South-Caucasus*. Yerevan, 2008.

⁵ HALBWACHS, Maurice: *Les cadres sociaux de la mémoire. Les Travaux de L'Année Sociologique*. Paris, 1925 pp. 211.

⁶ ASSMANN, Jan: *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, 2004. pp. 313; ERLI, Aristid – NÜNNING, Ansgar: *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. New York, 2008. pp. 247; GYÁNI Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. *Történelmi Szemle* (2012) 3. pp. 357-377.

„A folyamatosság érzése a helyekbe költözött át. Helyei vannak az emlékezetnek [lieux de memoire], mivel nincs már valódi közege az emlékezetnek [milieux de memoire]. [...] Emlékezet, történelem: távolról sem szinonimák, s rá kell ébrednünk, hogy szembeállítja őket minden. Az emlékezet maga az élet, melyet élő csoportok hordoznak, s eképpen folyamatos fejlődésben áll, kiteve az emlékezés és felejtés dialektikájának, nem törődve szükségszerű deformációjával, védtelen minden használat és manipuláció ellen, hajlamos hosszú rejtőzködésre és hirtelen új életre kelésre.”⁷

Ez halmozottan igaz egy olyan vitatott statusú terület, mint Karabah esetében. Mind az örmény, mind az azerbajdzsán nép identitásában erősen él a karabahi ősi múlt emlékezte, melyek sokszor erős ellentmondásokba ütköznek egymással, a két nemzet karabahi történelméről alkotott narratívája szinte minden ponton ellentmond egymásnak. A két ellentétes pólus közötti feszültség során az emlékezeti hely önmagának ellentmondó érzelmi töltetekkel gazdagodik, mely során „vitatott emlékezeti helyé válik.”

Az örmény- és részben a nemzetközi történettudomány szerint a terület – bár számos etnikum lakta – a Kr.e. 2. században került örmény kézre, s évszázadokon át képezte az Örmény Királyság részét.⁸ Erről már az első örmény történetíró, Movses Chorenatzi⁹ is számot adott a Kr.u. 5. században írott krónikájában, a *Nagy-Örményország Történetében*.¹⁰ Számos ókori örmény keresztény régészeti és építészeti lelettel¹¹ is találkozhatunk Karabahban, melyek Nagy-Örményország hajdani tündöklésére és a keresztény hagyományok ősi jelenlétére emlékezteti az örmény népet, s ezáltal különösen fontos szereppel bírnak e nép számára, hiszen a kereszténységet először államvallássá tevő nemzetként mintegy másfél évezreden keresztül éltek idegen hatalmak

⁷ NORA, Pierre: Emlékezet és történelem között. [Ford.: K. HORVÁTH Zsolt] *Aetas* (1999) 3. p. 131.

⁸ HEWSEN, Robert: *The History of Arc'ax" in Medieval Armenian Culture*. Chico, 1984. p. 34.

⁹ Nevének tudományos átírása: Movsēs Xorenac'i.

¹⁰ A mű magyarul is megjelent, az erdélyi örmény tanár és publicista, Szongott Kristóf (1843-1907) fordította le, és adta ki 1892-ben Szamosújváron: CHORENEI Mózes: *Nagy-Örményország Története*. Szamosújvár, 1892.

¹¹ Jó példa erre Dadivank monostora (1; 2. kép), melynek helyén már a Kr.u. 1. században is keresztény emlékhely állott, hiszen itt halt mártírhálált Szent Dad, ki a keresztény térítők első hullámában érkezett a térségbe hirdetni Krisztus igéjét. Erről, és Karabah egyéb keresztény emlékeiről számot ad: KARAPETIAN, Amvel: *Armenian Cultural Monuments in the Region of Karabakh*. Yerevan, 2001.

– így Róma, Bizánc, Timur Lenk birodalma, a szeldzsuk-törökök, perzsák, arabok, oszmán-törökök és oroszok – uralma alatt, s mivel saját államisággal nem rendelkeztek, az Örmény Apostoli Egyház képezte az örmény lakosság legnagyobb tekintéllyel és hatalommal bíró nemzeti intézményét. Karabahban lépten-nyomon ó- és középkori keresztény templomokba, monostorokba és temetőkbe ütközhet a látogató, mely az örmény nép keresztény identitását roppant erős szálakkal kapcsolja a területhez. Karabah hajdani fővárosa, mely már a középkor óta fennáll, Shushi, Tbiliszi és Baku mellett a Dél-Kaukázus egyik legmeghatározóbb kulturális központja volt az újkorban, s az örmény nép történettudatában a nemzet - egyik - fővárosát ezáltal Karabahhoz köti.¹²

Az azerbajdzsán nemzeti tudat történelemfelfogása szerint – bár török etnikumúnak vallják magukat – etnogenezisük a kaukázusi albánokra vezethető vissza.¹³ A kaukázusi albánokról a legkorábban a Kr.e. 8. századból vannak ismereteink, amikor is Urartu – mely állam kontinuitásaként tekint magára az örmény állam – támadást indított a Kaszpi-tenger partján elterülő Kaukázusi Albánia ellen.¹⁴ A kaukázusi albánok az észak-kelet-kaukázusi lezig nyelvet beszélték, mely a mai Dagesztán egyes népelemeinek nyelvét képezi, így az albánok kontinuitását nem az azerbajdzsánokban, inkább bennük kereshetnénk.¹⁵ Mivel a kaukázusi albánok a 4. században szintén krisztianizálódtak, Karabah keresztény emlékeit az azerbajdzsánok – muszlimokként is – magukénak érzik. Karabah azonban számos muzulmán emlékekkel is bír, a fent említett Shushi városában két nagy mecset is található (3. kép), melyek a terület feletti perzsa uralom, és Karabah muzulmán lakosságának a hagyatécai, az azerbajdzsán nép emlékezeti helyei. A ma azerbajdzsánnak nevezett etnikum azonban a fentiekkel ellentétben a dél-kaukázusi török törzsek fúziójából alakult ki a 19. század végén, egységes nyelve, közös nemzeti identitása ekkor forrott ki, s valószínűleg nomádokként, a perzsa hódítókkal érkezett a térségbe a Kr.u. első századokban, s így a kaukázusi albánokkal bár nem áll rokoni

¹² MKRTCHIAN, Shahan – DAVTIAN, Schors: *Shushi. The City of Tragic Fate*. Yerevan, 1999. p. 17.

¹³ Egy másik, kevésbé népszerű elmélet szerint az azerbajdzsán nép mőd eredetre vezethető vissza. A két teóriában azonban közös a feltételezés, miszerint az azerbajdzsánok ősei valamikor a történelem során „eltörökösödésen” estek át, s így alakult ki a mai azerbajdzsán etnikum. Vö: GEUKJIAN, Ohannes: *Ethnicity, Nationalism and Conflict in the South Caucasus. Nagorno-Karabakh and the Legacy of Soviet Nationalities Policy*. Lebanon, 2012. pp. 25-29.

¹⁴ DOWSETT, Charles James Frank: A Neglected Passage in the „History of the Caucasian Albanians”. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 19 (1957) 3. pp. 456-468.

¹⁵ DOWSETT, Charles James Frank: *The History of the Caucasian Albanians*. Oxford, 1961. pp. 252.

kapcsolatban, identitásában roppant fontos helyet foglal el a Karabah, mint emlékezeti hely.¹⁶

Szintén közös emlékezeti helyként szerepel mindkét nemzet tudatában a terület a Karabahi-háború kapcsán, hiszen a peresztrojka és a Szovjetunió felbomlása, a politikai nyomás alól történő felszabadulás során kialakuló háborús helyzet – mely jelenséget *balkánizációnak*¹⁷ nevezünk – kevesebb, mint húsz éve ért véget, mellyel kapcsolatban még a fiatalabb generációk is konkrét emlékekkel bírnak, s ez mindkét nép egymással szembeni beállítottságát és Karabahhoz fűződő viszonyát erősen befolyásolja.

A terület Azerbajdzsánhoz történő csatolását követően (1921. július 5. Moszkva) egészen a peresztrojka idején kialakuló etnikai alapú vérengzésekre Azerbajdzsánban (1988. február, Sumgait; 1990. január, Baku; etc.) és a háborús helyzet kirobbanásáig Karabah etnikailag teljesen heterogén területet képezett, az örmény és a muszlim lakosság viszonylagos békességben élt egymás mellett. Mind a két fél azonban azt állítja, hogy ez a színes etikai kép a huszadik század terméke, az orosz birodalom felbomlása körül kibontakozott, majd Szovjet-Oroszország expanziója mellett felerősödött népmozgások és – állítólagos – népirtások¹⁸ eredménye, korábban az ő nemzettársaik voltak többségben a térségben.

Az azerbajdzsán akadémiai történetírás¹⁹ azt állítja, hogy örmények a Kaukázusba először 1828 után, az orosz-perzsa háborúk végeztével érkeztek. Az azerbajdzsán történészek által „Pseudo-Kelet-Örményországnak” nevezett kaukázusi örmény területeket az azerbajdzsán etnikum „ősi lakóterületének (azerbajdzsánul: *ülke*)” titulálják, a dél-kaukázusi, hagyományosan örmény vidékeket - így Nahicseván,²⁰

¹⁶ GALICHIAN, Rouben: *The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination*. London, 2009. pp. 40-44.

¹⁷ „[...] egy térség megosztása számos kis autonóm államra. A német szocialisták által a 20. század elején alkotott kifejezés; a 19. század végi nemzetközi politikának a Balkán-félszigetet, majd a breszt-litovszki békének (1918) Szovjet-Oroszországot megosztó hatását jelöli. Mára az etnikai gyökerű regionális destabilizálódás szinonimája lett.” In: ÉLESZTŐS László (ed.): *Magyar Nagylexikon* III. Budapest, 1994. p. 116.

¹⁸ Ezzel nem az Oszmán Birodalomban elkövetett örmény népirtásra reflektálnék. A korabeli Kaukázusban lezajlott számos konfliktust bélyegezték meg a történészek a genocídium vádjával. Vö: FEIGL, Erich: *A myth of terror*. Salzburg, 1986. pp. 105-107.

¹⁹ Az azerbajdzsán akadémikus történetírás legalapvetőbb tételeiről számot ad: ALIJARLI, Sulejman (ed.): *Istoriya Azerbajdzsana*. Baku. 2008. 757. pp.

²⁰ Ma Azerbajdzsán része, exklávé Örményország, Törökország és Irán között. Azerbajdzsánul: Naxçıvan.

Jereván és Karabah Kánságokat – egyszerűen Azerbajdzsán Kánságoknak nevezik.²¹ Ezeket a szemléletet vallja Farida Mamedowa, azerbajdzsán történész, az Azerbajdzsán Tudományos Akadémia tagja is, aki tanulmányában²² azt állítja, hogy az orosz kormányzat azért telepítette be (1828 után) az örményeket a Kaukázusba, mert bizonyos lengyelországi örmények, politikai súlyukat kihasználva, az orosz cárok udvarába beférkőzve, meggyőzték az uralkodót egy „új keleti Örményország” kialakításáról, s így történhetett, hogy a 19. század második felére örmények jelenlétéről számolnak be a források Karabahban. Az azerbajdzsán történelemszemlélet emellett hangsúlyosan állítja, hogy az „azerbajdzsán” etnikum a 19. században messze a legnépesebb volt az egész Dél-Kaukázusban. Ennek a feltevésnek az analógiájaként, Yoshimura Takayuki egyik releváns tanulmánya²³ bizonyos 19. század második felében készült orosz adóösszeírások alapján azt állítja, hogy Karabah lakosságának mintegy 60%-a azerbajdzsán volt a korban.

Az örmény történészek ezzel szemben – ahogy azt már feljebb említettem -, az örmények karabahi jelenlétét az ókortól eredeztetik. Az 1828 utáni népmozgásokat, így a nagyszámú örmény csoportok Karabahba történő betelepülését azonban nem firtatják, így a korszak kutatásának egyik legmeghatározóbb történésze, az amerikai örmény George Bournoutian szerint is az 1828 előtti időszakhoz képest az 1830-as évekre az össznépességhez viszonyítva, mintegy 30%-kal nőtt az örmény lakosság aránya a Dél-Kaukázusban, s arányuk a 19. század második felében is csak tovább nőtt.²⁴ Az etnikai eloszlásról azonban minden örmény történész megegyezni látszik, így Armen Khachikyan kutatási eredményei,²⁵ valamint a Manuk Vardarnyan szerkesztésében megjelent etnikai térkép²⁶ is Karabah 19. század végi örmény lakosságának számarányát a 90%-ban láttatja.

²¹ A korabeli dokumentumok, krónikák ill. útleíró naplók egyikében sem szerepel a terület illetén megnevezése, Jereván, Nahicseván és Karabah Kánságoknak, vagy átfogóan Perzsiának nevezték e területeket.

²² MAMEDOWA, Farida: Ursachen und Folgen des Karabch-Problems. Eine historische Untersuchung. In: HALBACH, Uwe – KAPPELER, Andreas (eds.): *Krisenherd Kaukasus*. Baden, 1995. pp. 110-128.

²³ YOSHIMURA, Takayuki: *Some Arguments on the Nagoro-Karabagh History*. Tokyo. p. 58.

²⁴ BOURNOUTIAN, George: The ethnic composition and the social-economic condition of Eastern Armenia in the first half of the nineteenth century. In: SUNNY, Ronald Grigor (ed.): *Transcaucasia. Nationalism and social change*. Michigan, 1983. p. 79

²⁵ KHACHIKYAN, Armen: *History of Armenia*. Yerevan, 2010. p. 177.

²⁶ VARDARNYAN, Manuk: *Atlas of the Nagorno-Karabagh Republic*. Stepanakert, 2010. p. 39.

Karabah 19. századi etnikai térképének vizsgálatához, s a két nemzet történetírásában feszülő ellentét feloldásához azonban a legtöbb és legmegbízhatóbb forrást a század első harmadában lezajlott orosz hódító háborúk forrásanyaga szolgáltathatja a kutató számára, mely talán választ adhat a kérdésre: valóban a 20. század hozta-e magával Hegyi-Karabah vegyes etnikai térképét, s amennyiben igen, melyik etnikum volt többségben a 19. századi Hegyi-Karabahban? E tanulmányban két perzsa krónika, orosz diplomáciai levélváltások és egyéb, hivatalos dokumentumok, valamint különféle útleíró naplók felhasználásával kívánok választ adni e kérdésekre, ám a demográfiai vizsgálódások előtt azonban tekintsük át Karabah korabeli politikatörténetét.

II. KARABAH KÁNSÁG ÉS AZ OROSZ-PERZSA HÁBORÚK

Karabah Kelet-Örményországgal együtt az 5. században került perzsa uralom alá, míg Nyugat-Örményország Bizánc, később az Oszmán Birodalom fennhatósága alá. Hegyi-Karabah egészen a 19. századig a Perzsa Birodalom része maradt, a század elején azonban gyökeres változásnak indult a Dél-Kaukázus térségének hatalmi struktúrája, és az addig fennálló *status qout* egy új tényező, a cári Oroszország terjeszkedése borította föl.

Az Orosz Birodalom külpolitikai céljai között a Kaukázus meghódítása már a 18. század óta előkelő helyet foglalt el, kezdve I. Nagy Péter cár (1682-1725) hódításaival, aki miután követte, Arteminus Volinsky által ráeszmélt a Perzsa Birodalom gyengeségére, 1722 májusában elfoglalta Dagesztán egy részét, így Derbent városát is, melyet egy fél évszázados kihagyás után Nagy Katalin cárnő (1762-1796) fekete-tenger parti hódításai követtek 1768-1774 között.²⁷ A perzsa Zand-dinasztia (1750-1796) ekkoriban élte végnapjait, Nadir sah (1736-1747) halála után a birodalom országai sorra függetlenítették magukat, s oligarchák, nemzeti királyok vették át az egyes területek feletti irányítást, így Karabah, és a többi dél-kaukázusi kánság is széleskörű autonómiát harcolt ki magának.

²⁷ Az 1768-1774 között vívott orosz-török háborút lezáró, Küçük Kaynarca-ban, 1774. július 21-én megkötött béke alapján nyerte el a Fekete-tenger partján elterülő területeket, köztük Azov kikötővárosát is. Vö: BROXUP, Marie Bennigsen: *The North Caucasus Barrier*. London, 1992. pp. 1-3; CUCIJEV, Artur: *Atlas etnopolitic'eskoj istoriji Kavkaza (1774-2004)*. Izdat'elstvo "Jevropa". Moszkva. 2006. pp. 16-18.

Georgia királya,²⁸ II. Erekle (1762-1798)²⁹ is így tett, s 1783-ban megkötötte Nagy Katalin cárnővel a georgievszi békét, melyben országát és népét Oroszország védnöksége alá helyezte, melyért cserébe egy kisebb hadsereget kapott a cárnőtől. A dél-kaukázusi térségben regionális hatalmak alakultak ki, így Georgia, valamint Dagesztán és Karabah kánságok váltak a legerősebb államokká, s befolyásukat kiterjesztették a többi szomszédos kánságra, így Shirvan, Shakki, Ganja, Baku, Jereván, Nahicseván, Khoi, Qaradagh, Tabriz, Ardabil, etc. kánságokra (4. ábra). E korszak legjelentősebb karabahi kánja Ibrahim Khalil kán volt, aki 1760 és 1806 között uralkodott a kánság fölött.

Mirza Jamal Javanshir, a perzsa krónikás, Karabah orosz tartomány törvényszéki titkára *Tarikh-e Karabah* (magyarul *Karabah története*) című történeti művében Hegyi-Karabah 18. század végi, 19. század eleji területi kiterjedését a következőképpen határozta meg:

„Délen [a határt] az Araksz folyó [képezi] a Khoda-afarin hídtól a Törött hídig, mely ma a Qazzaq, Shams od-Din és Damirchi-Hasanli mahalokban [=kerületekben] található. [...] Keleten a Kur folyó, mely az Arakszba ömlik Javad falunál, mellyel együtt végül a Kaszpi-tengerbe torkollik. Északon Karabah és Elizavetpol [Ganja városának] határa a Goran folyó, mely keleten a Kur folyóba ömlik, mely Karabah [keleti] határát képezi és beletorkollik az Arakszba. Nyugaton Karabah hatalmas hegyei [képezik a határt], mégpedig a Koshbeg, Salvarti és Eriklu [hegységek].”³⁰

²⁸ 2011 óta Magyarország Külügyminisztériuma is az ország nemzetközi- és önelnevezését, a Gerogiát használja a korábban elfogadott Grúzia helyett. A georgiai államfő budapesti látogatása során kérte fel a magyar kormányt ennek hivatalos beiktatására, hiszen az ország orosz elnevezése (Grúzia) sérti népük szuverenitástudatát. A korban K'art'li-Kakhet'i Királyságként nevezték. II. Erekle a Bagratuni-dinasztiából származott, mely örmény származású dinasztia a középkor óta uralta az országot. Vö: TAQAISHVILI, Ekvtime: Georgian chronology and the beginnings of Bagratid rule in Georgia. *Georgica. A Journal of Georgian and Caucasian Studies*. I (1935) 1. pp. 9-27.

²⁹ II. Erekle a Bagratuni-dinasztiából származott, mely örmény származású dinasztia a középkor óta uralta az országot. Vö: TAQAISHVILI, Ekvtime: Georgian chronology and the beginnings of Bagratid rule in Georgia. *Georgica. A Journal of Georgian and Caucasian Studies*. I (1935) 1. pp. 9-27.

³⁰ JAVANSHIR, Mirza Jamal: *Tarikh-e Karabah*. In: BOURNOUTIAN, George: *Two Chronicles on The History of Karabah*. Costa Mesa, 2004. pp. 35-36.

A Mirza Jamal által leírt határok a mai Hegyi-Karabah Köztársaság határainál jóval nagyobb kiterjedésű államról tesznek tanúbizonyságot.³¹ A déli határ, az Araksz folyó³² nem változott, máig ez a folyó képezi Nahicseván és Irán, Örményország és Irán, Karabah és Irán, valamint Azerbajdzsán és Irán határát. A keleti határként megjelölt Kur folyó azonban jelenleg Georgiát elhagyva, belső-Azerbajdzsánon folyik keresztül. Északon a híres Ganja városát - melynek az Elizavetpol nevet az orosz hódítók adták – még Karabah részeként említi, mely ma Azerbajdzsánhoz tartozik, s mintegy ötven kilométerre északra található Hegyi-Karabah Köztársaságtól.³³

Ennek a helyi viszonylatban nézve nagy kiterjedésű területnek volt az ura Ibrahim kán. Felesége Dagesztán kánjának, Umma kánnak a nővére volt, így Dagesztánnal katonai és politikai szövetségben állott. A karabahi hadsereg komoly hadi erővel bírt, többek között ez tette a térség regionális hatalmává. A karabahi nomád törzsek egy része mentesült a *touji* (adó) fizetése alól, ám cserébe ők képezték a karabahi hadsereg lovasságát.³⁴ A letelepedett népesség, a *mahalok* (~negyedek, örményül *taghok*) lakosságai *melikjeik* (földbirtokos nemes, hűbérúr) élén a gyalogság keretein belül vonultak háborúba a kán oldalán. Minden évben, a *nowruz* napján (perzsa újév a tavasz első napján) a kán *khal'atokat*, különféle ajándékokat adományozott hadserege parancsnokainak, mely lehetett pénz, ló, kard, vagy egyéb kincs is.

A 18. század végére azonban változás állt be a perzsa hatalmi struktúrában. 1779-ben Aga Mohamed kán (1742-1797), a türkmén Kadzsar-törzs vezére átvette az uralmat Észak-Perzsia felett, s megkezdte a perzsa sahok egykori hatalmának visszaállítását, s egy olyan erős dinasztia megalapozását, mely egészen a 20. századig uralta Perzsiát.³⁵

³¹ Hegyi-Karabah Köztársaság hivatalos területi kiterjedését és annak egyéb kormányzati adatairól számot ad: Nerdrohi őrügy, Stepanakert, 2011.

³² Örményül Upupu [Arak's], azerbajdzsánul Araz.

³³ Ganja városa és környéke saját önkormányzattal rendelkezett (vilajet), Ganja kánja csupán Karabah kánjának hűbérese volt a korban.

³⁴ A lovasság a világ egyik leghíresebb lován, a Karabahi lovon vonult hadba, mely nem a legnagyobb termetű lovak közé tartozik – mindössze 1.5 méter magas – ám annál erősebb és kitartóbb, a hegyekben is jól bírja a vágózást. Vö: MARY-GORDON, Watson – LYON, Russel– MONTGOMERY, Sue: Lovak. Tartás és gondozás, lovaglási technikák és fajták. Budapest, 2001. p. 189.

³⁵ Talán Aga Mohamed kán volt az egyetlen *eunuch*, aki képes volt ily erős dinasztiát alapítani, hiszen a véreskezűsége miatt felzendülő perzsa politikai elit 1797-ben meggyilkolta, s unokaöccsét, Fath Alit (1797-1834) helyezte a trónra, fenntartva ezzel a kadzsar-vérvonalat. A dinasztia 1925-ben veszítette el uralkodói jogait, amikor a miniszterelnök, Reza Pahlavi puccsal átvette a hatalmat. Vö: RASHIDVASH, Vahid: The

Elsődleges célja birodalma területi integritásának helyreállítása volt, melynek jegyében 1795-ben átlépte az Araksz folyót, s benyomult a Kaukázusba, hogy megdöntse a helyi kánok uralmát. Aga Mohamed ellen koalíció szerveződött a térségben, Ibrahim kán, Karabah kánja; II. Erekle georgiai király; Mir Mustafa kán, Talesh kánja és Mohamed kán, Jereván kánja szövetségével. Miután Aga Mohamed többször is sikertelenül próbálkozott Shushi, Karabah fővárosának elfoglalásával,³⁶ Tbiliszi, Georgia fővárosa ellen vonult. Szeptember 10-én érte el a várost, lakosságának nagy részét lemészároltatta, infrastruktúráját porig rombolta, s mintegy 15.000 fogollyal³⁷ visszavonult újonnan kinevezett fővárosába, Teheránba. Az orosz védnökség alatt álló, ekkorra már függetlenedett Georgiai Királyság megtámadásával alakult ki a hadi állapot Oroszország és Perzsia között, mely a következő harminc évben két orosz-perzsa háborúval járt.³⁸ A régióban jelen lévő két nagyhatalom, az Oszmán és a Perzsa Birodalmak között a 16. század óta fennálló *status quo* ezzel felborult, s megkezdődtek azok a hatalmi harcok, melyek a térkép újrarajzolásával, s az egész Dél-Kaukázus, így Karabah Oroszország általi meghódításával végződtek. Ibrahim kánnak 1806-os haláláig a Perzsia és Oroszország közti ingapolitikát kellett követnie, hogy fenntarthassa szuverenitását, s regionális hatalmi pozíciót – melyet egyébként roppant kifinomult érzékkel, igen sikeresen végzett.

Miután Aga Mohamed kán Tbiliszi városának feldúlása után visszavonult Teheránba, 1796 tavaszán sahhá koronáztatta magát. A Dél-Kaukázus 1795-ben meghódított, vagy önként behódolt kánságai élén szimpatizánsait hagyta hátra, így fivérét, Ali Qoli kánt Jereván kánságában hagyta Mohamed kán felügyeletére, Kalb' Ali kánt, Nahicseván kánját pedig megvakíttatta, s helyőrségeket hagyott hátra a határon. Javad kán, Ganja vilajet ura, valamint Malik Mejlum, Jraberd ura már Aga Mohamed 1795. évi offenzívájának kezdetén behódolt a sahnak, s részt vett Tbiliszi ostromában. A

Qajar Dynasty in Iran: The Most Important Occurrence Event in the Qajars Monarchy. *International Journal of Business and Social Science*. 12 (2012). p. 182.

³⁶ A várost Ibrahim kán 15.000 fős karabahi hadserege védte, s a tény, hogy sikerrel jártak, a karabahi hadsereg ütőképességének bizonyítéka.

³⁷ A foglyokat illetően több adat is rendelkezésére áll a kutatónak, egyes források 3000, míg mások 30.000 főben határozzák meg. A leginkább elfogadott a köztes 15.000 fős szám.

³⁸ Az 1804-1813 között lezajlott első orosz-perzsa háborút követően, az 1826-1828 között vívott második orosz-perzsa háborút lezáró turkmanchay-i békével (1828. február 22) a Dél-Kaukázus az Araksz-folyó vonulatáig az Orosz Birodalom részévé vált. Vö: BOURNOUTIAN, George: *A Concise History of the Armenian People*. Costa Mesa, 2006. pp. 240-241.

sah Teheránba való visszavonulása után a koalíció tagjai bosszúhadjáratot indítottak a két áruló ellen, mely során Javad kán kénytelen volt behódolni, s örök hűséget fogadni Ibrahim kánnak, s fiát és nővérét túszként átadni a kánnak. Malik Mejlum béget megölték.

Mint ahogy azt már fentebb említettem, az orosz védnökség alatt álló Georgia megtámadásával, Aga Mohamed kán kivívta Oroszország hadba lépését. Nagy Katalin cárnő 1796-ban Tbiliszibe küldte Valerian Alexandrovich Zubov tábornokot³⁹ (1771-1804) és birodalmi hadseregét, azzal az utasítással, hogy foglalja el a Dél-Kaukázust. Zubov tábornok nagy erővel nyomult előre melyet hamarosan felsorakoztatott a Shamaki határon, s felállította táborát. Az orosz hadsereg jelenléte a dél-kaukázusi erőviszonyokat Oroszország javára billentette, ezért Ibrahim kán megkezdve a következő éveket jellemző ingapolitikáját, elküldte fiát, Abu'l Fath kánt, s Karabah bégjeinek fiait a tábornokhoz, akik átadták a kán üzenetét, miszerint kész behódolni az orosz fegyverek előtt. Tettét a többi környező kánság uralkodója is követte, így Mir Mustafa taleshi kán, Mustafa shirvani kán és Javad, Ganja kánja is.

Zubov tábornok hódító tervei azonban – egyenlőre – nem válhattak realitássá, ugyanis II. Nagy Katalin cárnő 1796. november 6-i halála után utódja, I. Pál cár (1796-1801) magához hívatta a tábornokot Oroszországba, kinek ezért hátra kellett hagynia újdonsült szövetségeseit, a dél-kaukázusi kánokat. Az orosz hadsereg kivonulása ismét Perzsia javára döntötte az erőviszonyok mérlegét, így Aga Mohamed sah újra 1797 tavaszán megindulhatott a Kaukázus ellen, hogy biztosítsa az 1795-ben szerzett hatalmi pozícióit. Ibrahim kán tisztában volt vele, hogy az orosz szövetség megkötése megtorlást vonna maga után, ezért menekülőre fogta. Az ekkoriban Karabahot sújtó nagy aszály során kialakult éhínség miatt az amúgy is ellehetetlenült védekezés helyett Jar falujába vonult Shakki és Dagesztán határára, ahol tábort vert, s várta az erősítést georgiai vagy

³⁹ Platon Zubov fivére, II. Nagy Katalin kedvelt tisztje. Részt vett az 1794-es lengyel felkelés leverésében, ahol megsebesült, s elvesztette egyik lábát. Az egyik legnevesebb korabeli helyi perzsa történétíró, Ahmad bég Kizil Ayaghnak nevezte, mely magyarul aranylábút jelent. 1796-1797 között szolgált a Kaukázusban, ekkor még csak 24-15 éves volt. In: GVOSDEV, Nikolas: *Imperial Policies and Perspectives towards Georgia, 1760-1819*. Oxford, 2000. pp. 120-122.

dagesztáni szövetségeseitől. Itt kevesebb, mint húsz napot töltött, amikor értesült Aga Mohamed sah haláláról.

A sah, Ibrahim kán távozása után akadálytalanul foglalta el Shushi városát 1797 júniusában. Körülbelül egy hete tartózkodhatott a városban, amikor udvari kísérete közül két nemest, Safar 'Ali béget és 'Abbas béget valamely neki nem tetsző tetteik miatt halálra ítélte. A két elítélt azonban még aznap éjjel (vsz. 1797. június 16-17.) megszökött fogságából, s törjeivel halálra szúrta az ágyában alvó sahot. Az uralkodó halála után a perzsa hadsereg szétszéledt.⁴⁰ Aga Mohamed levágott fejét Mohamed bég, Ibrahim kán fivérének fia elküldte Ibrahim kánnak Jarba, ahol minden tisztelet megadása és a szükséges rítusok elvégzése után eltemették. A testet Shushiban földelték el.

Aga Mohamed sahot a trónon unokaöccse, Fath Ali (1797-1834) követte. A korabeli perzsa történelem egyik legismertebb kutatója, Gavin Hambly leírása⁴¹ szerint a koronázásakor huszonhat éves Fath Ali hiú, önfejű és nemtörődöm volt. Hambly szerint részben ennek is köszönhetően, valószínűleg azonban pozícióinak megszilárdítása érdekében a gyors békekötés mellett döntött a kaukázusi térségben, így követeket menesztett Ibrahim kánhoz, s szövetséget ajánlott számára, melynek zálogaként arra kérte a kánt, hogy küldje lányát, Aqa Begum Aqát hozzá Teheránba, hogy felvehesse háremébe. Ezen felül arra is megkérte a kánt, hogy küldje Teheránba a néhai Aga Mohamed testét, ahol földi maradványai méltó helyen nyugodhatnak. Aqa Begum Aqa és Fath Ali házassága megkötetett, Aqa Mohamed méltó temetést kapott Teheránban, sőt, Ibrahim kán fia, Abu'l Fath Aqa is követte leánytestvérét Teheránba, kit túszként tartottak a királyi palotában, ahol azonban mindig a legnagyobb kényelmet és tiszteletet élvezte. A Dél-Kaukázus ismét perzsa befolyási övezetté vált, azonban emellett a helyi kánságok széleskörű autonómiája is fennmaradhatott, így egy olyan egyensúly jött létre, melynek fenntartása úgy Ibrahim kán, mint Fath Ali sah érdekében is állott.

⁴⁰ HAMBLY, Gavin: Agha Muhammad Khan and the establishment of the Qajar Dynsty. In: AVERY, Peter – HAMBLY, Gavin – MELVILLE, Charles: *The Cambridge History of Iran*. Vol 7. Cambridge, 1991. p. 139.

⁴¹ HAMBLY, Gavin: Iran during the reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah. In: AVERY, Peter – HAMBLY, Gavin – MELVILLE, Charles: *The Cambridge History of Iran*. Vol 7. Cambridge, 1991. pp. 144-174.

Nagy Katalin terjeszkedő politikáját azonban utódja, I. Pál is folytatta, s 1799-ben Tbiliszibe küldte Ivan Petrovich Lazarev⁴² vezérőrnagyot, akit hamarosan Ivan Vasilevich Gudovich⁴³ tábornagy (1741-1820) is követett, aki Zubov tábornokot váltotta fel a kaukázusi hadsereg főparancsnoki (*sardari*) székében. Az orosz terjeszkedés első fázisát Georgia annektálása képezte, melynek előkészületeit a fent említett két tábornok végezte. II. Erekle georgiai királyt uralkodói székében fia, XII. György, Georgia utolsó királya követte, kinek 1800. december 28-i halálát követően határozta el az orosz kormányzat a Georgia feletti adminisztráció teljes átvételét. A georgiai Bagratuni-dinasztia tagjai, a néhai király fivérei erre seregük élén Tbiliszi ellen vonultak, s Lazarev tábornok seregeivel Khabuchala falu mellett megütköztek, mely a georgiai királyi seregek teljes vereségével végződött. Ezek után 1801 májusában megérkezett Tbiliszibe Korring tábornok, és felállította a birodalmi kancelláriát, mely gyakorlatilag átvette a kormányzat vezetését. A tartományi kormányzat kiépítésének végső fokát a Georgiai Királyságnak az Orosz Birodalom részévé történő deklarálása képezte. Az ifjú I. Sándor cár (1801-1825) 1801. szeptember 12-én adta ki a '*Georgia népeinek manifestációja*' című ediktumát, miszerint, *mivel Georgiát ellenségei teljesen körülvették, a cárnak nem csupán joga van annak annektálására, hanem kötelessége is ezt megtenni.*⁴⁴

Az orosz adminisztráció gyakorlati kiépítése Pavel Tzitzianovnak, a georgiai származású eloroszosodott tisztnek, birodalmi hercegnek a kaukázusi seregek főparancsnoki, valamint a dél-kaukázusi területek kormányzói tisztjére történő kinevezésével kezdődött meg. Tzitzianov 1803. február 9-én érkezett meg Tbiliszibe, s az georgiai öt tartományban, Kiziliar, Mozdok, Georgievsk, Alexandrovk és Stavropol

⁴² Ivan Petrovich Lazarev az orosz adminisztráció georgiai térnyerésének egyik tényleges megvalósítója, 1800. augusztus 3-tól a georgiai állami bíróságon személyében hivatalosan is képviselteti magát az orosz kormányzat. XII. Grigori, az utolsó georgiai király halála után átmenetileg ő vette át az uralmat Georgia felett, ám 1803. április 18-án az özvegy királyné hasba szúrta törjével, s meghalt. In: GVOSDEV, Nikolas: *Imperial Policies and Perspectives towards Georgia, 1760-1819*. Oxford, 2000. p. 143.

⁴³ Ivan Vasilevich Gudovich tábornok harcolt az orosz-török háborúkban 1768 és 1774, valamint 1787 és 1792 között. 1791-ben nevezték ki az orosz hadsereg kaukázusi vonalának parancsnokának. 1809-ben tért vissza Oroszországba, ahol kancellári rangot töltött be. 1812-ben halt meg. Vö: BOURNOUTIAN, George (ed.): *Two Chronicles on The History of Karabagh*. Costa Mesa, 2003. p. 115.

⁴⁴ GVOSDEV, Nikolas: *Imperial Policies and Perspectives towards Georgia, 1760-1819*. Oxford, 2000. p. 93.

tartományokban felállította a gubernium intézményét, s megkezdte a hivatalnoki hálózat felállítását.⁴⁵

XII. György király fiai közül még ekkor is tartózkodtak páran Tbilisziben, s a néhai király özvegyével, Mariammal az élen folyamatos agitációval éltek az orosz kormányzat kialakításával kapcsolatban, I. Sándor manifesztumát jogtalannak nyilvánítva. Tzitzianov herceg megelőzván bármiféle rebelliót, száműzte a királyi család valamennyi tagját Oroszországba, azonban utasította Lazarev tábornokot, hogy az özvegy királynét, Mariamot próbálja jobb belátásra téríteni, s visszacsábítani Tbiliszibe. Lazarev eleget is tett felettese utasításának, s felkereste az özvegyet, ám beszélgetésük során a királyné mérgében tört rántott, s halálosan megsebesítette Lazarevet. Ezzel a tettevel azt érte el, hogy a néhai királyi család, a Bagratuni-dinasztia egyetlen tagja sem maradhatott többé Georgiában.⁴⁶

Georgia anektálása után a dél-kaukázusi orosz hódítás következő lépcsőfoka Ganja vilajet elfoglalása volt. Ganja városáról⁴⁷ Eli Smith és Harrison Gray Dwight amerikai misszionáriusok 1834-ben megjelent útleíró munkájukban a következőket írták:

„[A város] az orosz provinciák ezen részének legfontosabb települése, körülbelül 12.000 fős lakossággal rendelkezik, s egy kis provincia fővárosa, melyben még egyszer ennyien élnek, kik nagy mennyiségben állítanak elő selymet. A síkság ahol elhelyezkedik termékeny és vízzel bőségesen ellátott.”⁴⁸

Tzitzianov 1803. november 29-én levelet írt Javad kánnak, Ganja urának, melyben felajánlotta Oroszország védnökségét. Javad kán jól tudta mit jelent ez, hiszen a georgievski békével Georgia is orosz védnökség alá került, ami egyet jelentett az ország szuverenitásának felszámolásával. A levélre nem érkezett válasz, így Tzitzianov Ganja

⁴⁵ BADDELEY, John: *The Russian Conquest of the Caucasus*. New York, 1969. p. 134.

⁴⁶ BOURNOUTIAN, George, (2003). p. 118.

⁴⁷ A város jelentős alumínium- és vasiparral rendelkezett, mely túlnyomó többségben a helyi örmény lakosság kezében volt, így földrajzi elhelyezkedésén túl ez is szerepet játszott az orosz hódítás irányának megszabásában. In: BOURNOUTIAN, George, (2003). p. 122. A Dél-Kaukázus természeti kincseiről térképével számot ad: STADELBAUER, Jörg: Die Krisenregion Kaukasien: Geographische, ethnische und wirtschaftliche Grundlagen. In: HALBACH, Uwe – KAPPELER, Andreas (eds.): *Krisenherd Kaukasus*. Baden, 1995. p. 20.

⁴⁸ SMITH, Eli – DWIGHT, Harrison Gray: *Missionary researches in Armenia: Including a Journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*. London, 1834. p. 172.

ellen vonult. 1803 év végén kezdte meg a város ostromát, mely egy egész hónapon át tartott. Végül a Ramadán hónapjának utolsó napja előtti estén, 1804. január 8-án az ostrom sikerrel járt, s az erődítménybe betörő orosz katonák megölték Javad kánt és fiát, Hosein Qoli Aqát. Tzitzianov megkezdte az orosz kormányzat kiépítését, helyőrséget hagyott hátra, s átnevezte a várost a cár feleségének, Jelizaveta Alekszejevnának tiszteletére, így lett a város orosz neve ettől fogva Elizavetpol. A város elfoglalása után Tzitzianov herceg levelet küldött Ibrahim kánnak, melyben tudtára adta, hogy az Orosz Birodalom fennhatóságát Karabah Kánságára is ki kívánja terjeszteni. A levél így szólt:

„Hat nappal ezelőtt elfoglaltam Ganja városát. Javad kán és fia, Hoseyn-qoli, vm. ezeröttszáz emberük pusztult el a fenséges orosz hadsereg fegyverei által. ... Mivel hűségedet kinyilvánítottad számunkra, először az kívánom, hogy juttasd vissza a néhai Javad kán embereit és jószágait, melyet a háború alatt menekített át tehozzád. Azt is kívánom, hogy juttasd vissza az örmények és tatárok jószágait, melyek a te területre üldöztettek a célból, hogy mi belőlük ne ehessünk. Másodsorban azt követelem, hogy küld el hozzám Melik Jamshid fiát, Bahramot, s unokáját, Astuatsaturt. Melik Jamsid Grúzia lakosa, s Ófelsége alattvalója. Végül pedig várom egy magas rangú követed, vagy egyik fiad megjelenését színem előtt, hogy sort keríthessünk a tárgyalásokra.”⁴⁹

Ganja elfoglalása felborította a Fath Ali koronázása óta fennálló egyensúlyt a térségben. Ibrahim kán sietve Tzitzianov herceg tudtára adta hűségét. Ezt tette Mohamed kán, Jereván kánja, s Nahicseván kánja, Kalb' Ali kán is, amikor az orosz főparancsnoknak felajánlották Jereván erődítményét, azonban nem számoltak Perzsia gyors közbelépésével, mint ahogy az elmaradt Tbiliszi és Ganja elfoglalása során is. A főparancsnok meg is indult Jereván felé az orosz hadsereg élén, ám közben Abbas Mirza, Fath Ali elsőszülött fia, koronaherceg, a perzsa hadsereg élén átlépte az Araksz folyót, s megközelítette a várost. A két sereg 1804. június 19-én ütközött össze Ecsmiadzin, az

⁴⁹ Doc. No. 100. Prince Tzitzianov to Ebrahim Khan of Karabagh – 8 January 1804. In: BOURNOUTIAN, George: *Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889*. Costa Mesa, 1998. pp. 110-111.

Örmény Apostoli Egyház székhelye mellett, mely a perzsa sereg vereségével zárult.⁵⁰ Így kezdődött meg az első orosz-perzsa háború, mely 1813-ig tartott.

Abbas Mirza veresége után Fath Ali sah személyesen vonult serege élén Jereván felmentésére. Tzitzianov serege ekkorra már körbezárta Jereván városát, s július 2-án megkezdte az erődítmény ostromát, melyet Mohamed kán és Kalb Ali kán védtek. Tzitzianov seregét azonban Fath Ali perzsa hadserege zárta körbe, elvágva őket minden utánpótlástól. A kibontakozó csatában mindkét fél nagy erőket vesztett. Tzitzianov végül feladta Jereván ostromát, s visszavonult Tbiliszibe.⁵¹

Az angol Thomas Lumsden főhadnagy 1819-ben járt Jerevánban úton Indiából Londonba, s az egyetlen történeti esemény melyet méltónak vélt ahhoz, hogy rögzítsen útleíró könyvében⁵² Jerevával kapcsolatban, az a város és az erődítmény hősies védelme volt. Bár nem a fent részletezett 1804-es nagy ostromot említette, hanem egy későbbi, 1808-ban lezajlottól írt, Jereván kiemelkedő szerepét az orosz-perzsa háborúban jól szemlélteti:

*„Jereván az egyik legromantikusabb hely egész Perzsiában. Az örmény papok egyik házában szállásoltak el bennünket, mely ház igen magasan helyezkedett el, közvetlenül a Hrazdan [folyó] partjai fölött, mely egy igen sebes folyó, sziklákon zuhog keresztül, s Jereván erődítménye körül kanyarog. [...] Az erődítmény híres a Gudovich tábornok által vezetett orosz hadsereg 1808-as ostromának való ellenállásról. [...] A kán, aki megvédte [az erődítményt], s nagyon büszke hőstettére, tudomásom szerint jelenleg is a kormányzó.”*⁵³

Fath Ali Teheránba való visszatérése előtt biztosítani akarta meglévő pozícióit a térségben, s az azóta már udvari kíséretét bővítő Abu'l Fath kánt, Ibrahim kán fiát ötezer lovasa élén Shushiba küldte azzal az utasítással, hogy felügyelje apja kormányzását, ne

⁵⁰ A csata minden részletről kimerítően számot ad Mirza Adigözal bég, Karabah perzsa bírása Karabagh-name (Karabah története) című, 1845-ben papírra vetett krónikájában. In: BOURNOUTIAN, George, (2003). pp. 209-210.

⁵¹ HAMBLBY, Gavin: Iran during the reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah. In: AVERY, Peter – HAMBLBY, Gavin – MELVILLE, Charles: *The Cambridge History of Iran*. Vol 7. Cambridge, 1991. p. 163.

⁵² LUMSDEN, Thomas: *Journey from Merut in India, to London, through Arabia, Persia, Armenia, Georgia, Russia, Austria, Switzerland, and France, during the years 1819 and 1820 with a map and itinerary of the route*. London, 1822.

⁵³ LUMSDEN, Thomas, (1822). p. 146.

engedje az oroszokkal szövetségre lépni, s megadta neki a jogot, hogy Karabah minden fontosabb ügyeiben hozott döntésben az övé legyen az utolsó szó. Ibrahim kánt érzékenyen érintette a sah döntése, s fia opportunizmusát a legszégyenletesebb árulásnak tekintette, s Mahdi Qoli kánt, Abu'l Fath fivérét testvére ellen küldte hadserege élén. A karabahi és perzsa seregek Toghnál ütköztek meg, mely során Abu'l Fath és perzsa serege vereséget szenvedett, s az Araksz perzsa oldalára menekült. Ekkor Fath Ali egyezkedni kezdett a kánnal, s követei által igen kedvező szövetséget ajánlott neki. Ibrahim ekkor Tzitzianovval is felvette a kapcsolatot, s 1805. május 1-én fiai, Mohamed Hasa Aqa, Mahdi Qoli, Khanlar Aqa, valamint Karabah egyéb nemeseinek társaságában Kurekchayban ült össze a két fél tárgyalni.⁵⁴ A tárgyalásokat az 1805. május 14-én aláírt golestani egyezmény zárta le, miszerint Ibrahim kán hat éven át évi 10.000 *ashrafi* (helyi aranyérme) fizetésére kötelezte magát, míg Tzitzianov 500 katonát adott át a kánnak. Az egyezmény szerint Ibrahim kánnak meg kellett szüntetnie minden kapcsolatot Perzsiával, s el kellett fogadnia a cár fennhatóságát. Salim kán, Shakki kánja és Ibrahim között családi szerződést kötöttek, Ibrahim kán elvette Salim nővérét, Salim pedig Ibrahim lányát. Slim kánnal a szerződést május 21-én írta alá Tzitzianov, mely hasonló pontokat tartalmazott. A golestani egyezményt tekinthetjük a Karabah feletti orosz uralom kezdő dátumának, mely az 1918 és 1920 között eltelt rövid, zavaros időszaktól eltekintve egészen 1991-ig fennmarad.⁵⁵

Az egyezmény hírére megindult Karabah ellen a perzsa hadsereg, s miután átkeltek az Arakszon, könnyűszerrel elfoglalták Askeran erődítményét, s a közel ötezer fős perzsa sereg itt verte fel táborát. A koronaherceg, Abbas Mirza ekkoriban Schanakchi régióban tartózkodott. Az orosz felmentés nem váratott magára, Paul Mikhailovich Kariagin⁵⁶ ezredes és Kotliarevskii alezredes vezetésével hatalmas orosz sereg támadt a koronaherceg katonáira, s egészen Askeranig visszaverték. Itt azonban a két perzsa sereg egyesült, s tizenegy nap kemény küzdelem után sikerült visszavonulásra kényszeríteniük

⁵⁴ A béke megkötésének körülményeiről bővebben számot ad: RASHIDVASH, Vahid: The Circumstances of Signing Golestan and Turkmanchy Treaties and its Contents. *International Review of Social Sciences and Humanities*. Vol 3., No. 1. (2012). pp. 246-261.

⁵⁵ BOURNOUTIAN, George, (2006). p. 240.

⁵⁶ Paul Mikhailovich Kariagin ezredes részt vett Ganja 1803-as ostromában. 1807. május 7-én halt meg. Vö: BOURNOUTIAN, George (1998). p. 15.

az oroszokat. Ekkor azonban megindult Tzitizianov herceg is hadserege élén, melynek hírére a perzsák kivonultak Karabahból.

1805 decemberében Tzitizianov átkelt a Kur folyón, s Shakkín keresztül Shirvan és Baku kánságok elfoglalására indult. Ibrahim és Salim kán is csatlakozott hozzá vállalkozásában, s seregeiket rendelkezésére bocsátották. A karabahi hadsereg élén Mahdi Qoli, Ibrahim fia állott. Mustafa kán, Shirvan kánja eleinte ellenállást tanúsított, azonban a hatalmas hadsereg közeledtével ő is behódolásra kényszerült, s 1805. december 25-én aláírta a behódolásról szóló egyezményt.⁵⁷ Itt érte a hír Mahdi Qolit fivére, a trónörökös, Mohamed Hasam Aqa haláláról, melynek nyomán Karabahban roppant feszültté vált a légkör, ezért Tzitizianovot hátrahagyva Mahdi Qoli apja segítségére sietett a zavargások megfékezésében.

Az orosz és shakkii seregek ezután 1806 januárjában Baku ellen vonultak, s bekerítették a várost szárazon és vízen egyaránt. Baku kánja Hosein kán, a Tzitizianovval való tárgyalások során azonban a végsőkéig ellenállt, s ennek jegyében a tárgyalások során egyik rokona, Ibrahim bég törje által meg is ölette a tábornokot. A kán a gyilkosság után Ardabilba menekült, ahol Fath Ali sah-tól élete végéig (1845) szép jövedelmet kapott tetteért. Tzitizianov halála után Peter Davidovich Nesvetaev vezérőrnagy vette át a Kaukázus kormányzását, a kaukázusi hadsereg főparancsnokságát.⁵⁸

A pillanatnyi zavart kihasználva Fath Ali ismét benyomult Karabahba, s követséget menesztett Ibrahim kánhoz. A kán nem számított az orosz seregek gyors közbelépésére, Tzitizianov herceg halálának túl nagy jelentőséget tulajdonítva, hiszen Shushiban ekkor csak Dimitrij Tikhonovich Lisanevich tábornok (1780-1825) alakulata állomásozott. A zavart politikai helyzetben a kán hajlott a perzsákkal való megegyezésre, ám a szövetség nem jöhetett végül létre, ugyanis 1806. június 14-én Lisanevich tábornok

⁵⁷ Mirza Adigözal bég Karabah-name című munkájában azt állítja, hogy Tzitizianov csupán egyetlen lovas kíséretében vonult Mustafa kán udvarába tárgyalni. A hagyomány szerint ekkor a kán a következőket mondta: "Csupán egyetlen lovas kísérete kart tehet az Ön szerencsés egészségében!" Tzitizianov erre így felelt: "Az univerzum királyainak királyának, a Jamshidhoz hasonlónak [a cárnak] milliónyi olyan katonája van mint én. Ha meghalok egyel kevesebb lesz. Nincs különbség egy olyan halála mint én, és egy átlagos katona halála között." Vö: BOURNOUTIAN, George, (2003). p. 216.

⁵⁸ Nesvetaev vezérőrnagy katonaként megjárta Lengyelországot és az oszmánok ellen is harcolt Nagy Katalin regnálása alatt. A Kaukázusba 1804-ben küldték, ahol többek között részt vett Ecsmiadzin ostromában. A Tzitizianovot ért merénylet (1806) után 1808-as haláláig birtokolta a kaukázusi seregek főparancsnoki címét. BOURNOUTIAN, George, (2006). p. 252.

megölette Ibrahim kánt, s családjának java részét.⁵⁹ Mahdi Qoli, a néhai Ibrahim kán kifejezetten oroszbarát fia vette át az uralmat a kánság felett. Két héttel apja halála után érkezett az orosz felmentés Nebol'sin tábornokkal az élen. Mahdi Qoli kán a karabahi hadsereg élén csatlakozott az orosz seregekhez, s Askeran erődítményénél táboroztak le. A csatára végül 1806. július 15-én került sor Khonashinnál, s hét órán át tartott, s az egyesült orosz-karabahi hadsereg könnyűszerrel legyőzte a perzsa seregeket. I. Sándor cár a néhai *sardart*, Ivan Vasilevich Gudovich tábornokot nevezte a kaukázusi seregek főparancsnoki székébe, aki a csata után magához hívatta Mahdi Qolit, s Karabah kánjának nevezte ki. Mahdi Qoli vált Karabah utolsó kánjává, 1806-tól 1822-ig gyakorolta erősen korlátozott hatalmát. Báburalkodóként teljes mértékben az orosz érdekeket képviselte, s mikor ellenszegült volna, a megtorlás elől 1822 októberében Perzsiába menekült. Ettől kezdve Karabahot a georgiai orosz kormányzathoz hasonló gubernium irányította. Az új kormányzati rendszer felállítását 1822 novemberében Ermolov tábornok kiáltványban hirdette ki:

*„Kihirdetem, hogy nagy meglepetésünkre Mahdi Qoli, Karabah kánja elárult bennünket, s elmenekült Perzsiába! Ezért bejelentem, hogy Karabah kánság ettől a perctől kezdve az Orosz Birodalom birtoka. A kánok uralmát örökre felszámoljuk, s hivatalnokokat küldünk a térség kormányzatának biztosítására.”*⁶⁰

A perzsa sereg 1806-os veresége után többé nem tette be lábát Karabahba egészen 1826-ig. 1813. október 12-én létrejött az első orosz-perzsa háborút lezáró gulestani béke, mely alapján Jereván és Nahicseván kánságai ekkor még perzsa kézen maradtak.⁶¹ A változást I. Miklós cár (1825-1855) politikája hozta, aki miután leverte a dekabristák felkelését 1825 végén, kemény kézzel uralkodott birodalmában, így a dél-kaukázusi területek felett is. 1826-ban az elmúlt évtized rendezetlen határvitáinak lezárása érdekében Teheránba küldte követét, Alexander Manshikov herceget (1787-1869), aki azonban érzéketlen diplomatának bizonyult, s képtelen volt bármiféle kompromisszumos egyezmény

⁵⁹ A gyilkosságról és annak körülményeiről bővebben számot ad: ATKIN, Muriel: The Strange Death of Ebrahim Khalil Khan of Quarabagh, *Iranian Studies*, XII (1979), pp. 79-107.

⁶⁰ Doc. No. 252. General Ermolov to the People of Karabagh – November 1822. In: BOURNOUTIAN, George (1998). pp. 222-223.

⁶¹ BOURNOUTIAN, George (1998). p. 6.

megkötésére. Részben ez vezetett a második orosz-perzsa háború (1826-1828) kirobbanásához 1826-ban.⁶²

Abbas Mirza közvetlenül a háború kirobbanása után 1826. július 16-án hadseregével a karabahi határon lépte át az Araksz folyót, s nyomult be a Kaukázusba. Elsődleges célja Shushi elfoglalása volt, melynek ostromát 1826. július 24-én meg is kezdte. Shushi védelmét Reutt tábornok és helyőrsége végezte, melyet negyvennyolc napon át sikeresen végzett a koronaherceg ellen. Eközben Valerian Madatov⁶³ tábornok (1782-1829) Shamkornál legyőzte Amir kán perzsa seregeit, s ezzel megállította a perzsa előrenyomulást Tbiliszi felé. Abbas Mirza ekkor felfüggesztette Shushi ostromát, s az oroszok fő hadserege ellen vonult, melyet Ivan Paskevich⁶⁴ (1782-1856) tábornok vezetett. A két fél összecsapására Ganja városának közelében került sor, ám egy órába sem tellett, s Abbas Mirza visszavonulót fűjt. Az oroszok két napon át kergették a koronaherceget az Arakszig, aki kénytelen volt Perzsiába menekülni. Paskevich tábornok ezután sorra foglalta el a Kaukázus ekkor még perzsa kézen lévő területeit, Jereván és Nahicseván kánságokat, Talesh kánság déli részét és Akhaltsikhe régiót. Jereván sikeres ostroma után Paskevich tábornok megkapta a Jereván grófja megtisztelő címet, melyet a történelemben egyedül ő birtokolhatott.⁶⁵

Az 1828. február. 10-én megkötött turkmenchayi béke harmadik cikkelye alapján az egész Dél-Kaukázus az Orosz Birodalom részévé vált⁶⁶ s az orosz fennhatóság egészen a breszt-litovszki békéig (1917. március 3.) fenn is maradt a térségben. Az ekkor, 1918-

⁶² BOURNOUTIAN, George (1998). p. 12.

⁶³ Madatov tábornok 1816-ban érkezett Dél-Kaukázusba, ahol a második orosz-perzsa háború legnagyobb orosz hadvezérévé nőtte ki magát, Az ő sikeres fellépése állította meg a perzsa előrenyomulást.

⁶⁴ Ivan Paskevich 1782-ben, egy ukrán nemesi család sarjaként született. I. Sándor és I. Miklós cár hadseregében harcolt az oszmánok és Napóleon ellen is, s magas tiszti rangokat nyert el. 1827-től a kaukázusi hadseregek főparancsnoka címet is viselte. Jereván meghódításáért megkapta a Jereván grófja címet. Az 1828-1829-es oszmán-orosz háborút ő vitte győzelemre. 1831-ben I. Miklós Lengyelországba küldte, ahol nagy brutalitással verte le a lázadást, mely tetteért 1832-ben a cár a Lengyelország Namestnike (kormányzója) címmel ruházta fel. 1854-ben a Krími-háborúban a délnyugati front főparancsnokaként sebesülés érte, s visszavonult. 1856-ban halt meg. In: BADDELEY, John, (1969). pp. 159-161. Az orosz hadseregek vezéréként az 1848-49-es magyar szabadságharc leküzdésében megjelent képeskönyvben így emlékeztek meg a kaukázusi háborúkban szerzett hírnevéről: „[I. Miklós cár] később bízta meg a vezérlettel erivánszki herceg Paskievics tábornokot, ki a távol Ázsiában s lenn Törökországban szerzett volt dicsőséget az orosz szabályának.” In: JÓKAI Mór - BRÓDY Sándor - RÁKOSI Viktor (eds.): Ezernyolczszáznegyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben. Budapest, 1898. p. 235.

⁶⁵ BOURNOUTIAN, George (1998). pp. 12-14.

⁶⁶ A szerződés teljes szövegét tartalmazza: HUREWIZ, Jacob Coleman: *Diplomacy in the Near and Middle East*, I. Princeton, 1956. pp. 96-102.

ban kialakuló Transzkaukázusi Föderatív Demokratikus Köztársaság a történelemben először tömörítette a térség népeit közös, önszerveződő politikai frontba, ám fennállásának tiszavirágnyi léte – mindössze egy hónap – után éppen a kevert nemzetiségű területek, így a Hegyi-Karabah körül kialakuló viták nyomán szűnt meg, s csapott át egy etnikai-alapon dülő pusztító háborúvá. A háborúnak végül ismét az orosz – ezúttal a szovjet – birodalom hódító háborúja vetett véget, befagyasztva a terület konfliktusait egészen a peresztrojka idején kialakuló karabahi-háborúig, mely szintén az orosz politikai nyomás fellazulásával alakult ki, mely ismét balkánizációba, etnikai alapú háborúba sodorta a térség nemzetét.⁶⁷

III. HEGYI-KARABAH ETNIKAI TÉRKÉPE A 19. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN

Az orosz-perzsa háborúk nem csak Karabah, de az egész térség etnikai összetételére nagy hatással voltak, így a tágabb térség, a Kaukázus etnikumairól is említést kell tennem. A három államisággal rendelkező népen – a georgiain, örményen és azerbajdzsánon – felül még számos etnikum él a térségben, s a közöttük feszülő konfliktusok a Kaukázus területén kialakuló krízisek fő forrását képezik mind a mai napig.

A Kaukázusban több mint száz különféle etnikum él, különböző nyelvi-, vallási- és életmódbeli kultúrával. Frederik Coene 2010-es monográfiája⁶⁸ szerint jelenleg a Kaukázusban – melybe beleértendőek az észak-kaukázusi orosz fennhatóságú köztársaságok, úgy, mint Adige, Karacsij, Balkárföld, Észak-Oszétia, Ingusföld, Csecsenföld és Dagesztán Köztársaságok is – 11.8 millió orosz, 7.7 millió azerbajdzsán, 4.1 millió örmény, 3.7 millió georgiai, 1.3 millió csecsen, 830.000 avar, 557.000 oszét, 531.000 lezgin, 475.000 dargin, 391.000 ingus, és még számos etnikum él, ezen a viszonylag kis kiterjedésű területen.

⁶⁷ Az 1917-1918 közötti konfliktushelyzetről, annak eseményeiről átfogóbb képet ad: HOVANNISIAN, Richard G.: *Armenia on the Road to Independence*. Los Angeles, 1967; HOVANNISIAN, Richard G.: *Armenia's Road to Independence*. In: HOVANNISIAN, Richard G (ed.): *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. Vol. II. New York 2004. pp. 275-302; HOVANNISIAN, Richard G.: *The Republic of Armenia*. In: HOVANNISIAN, Richard G (ed.): *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. Vol. II. New York 2004. pp. 303-346; GATAGOVA, Ludmilla: Az 1917-es forradalom és a kaukázusi etnopolitikai helyzet. In: SCHILLER Erzsébet (ed.): *1917 és ami utána következett*. Budapest, 1998. p. 169- 179.

⁶⁸ KOENE, Frederik: *The Caucasus. An introduction*. London, 2010. pp. 55-68.

Hegyi-Karabah etnikai térképe is hasonlóan sokszínű volt az orosz hódítások idején. A városok lakosságának nagy része örmény volt, így a karabahi kán hűbéresének, Ganja kánjának székhelyén, Ganja városában és külvárosában az örmények 91%-ban voltak jelen, mintegy 1000 háztartással, de még a georgiai Tbiliszi város lakosságának is több mint fele, (1825-ös adat szerint) 2500 fő volt örmény etnikumú, míg georgiaiak a városban 1500-an, s muszlimok mindössze 500-an éltek.⁶⁹

Ez azért volt lehetséges, mert az örmény nép urbanizációja sokkal nagyobb történeti múltra tekintett vissza, mint a térség bármelyik más etnikumé, s a gazdaságban betöltött szerepük is általában a városi életmód függvénye volt, így általában kereskedők, pénzváltók, kovácsok, cipőkészítők, szabók, etc. voltak. A Ganja városának elfoglalása és annak az orosz kormányzatba való integrálása során készült felmérés alapján a városban található harminc kovácsból huszonhét, a huszonnégy szabóból huszonkettő, s a huszonhárom cipőkészítőből tizenöt volt örmény.⁷⁰

Karabah és a Dél-Kaukázus muszlim lakosságát a korabeli orosz és más európai források általában a tatár névvel illették, bár csak egy kis részük volt tatár nemzetiségű, s valójában az oguz-török nyelv különféle dialektusait beszélő török törzsekből tevődött össze. Jó példa erre a Kaukázus etnikumaival foglalkozó egyik első európai tudományos munkának, August von Haxthausen báró 1855-ben megjelent *The Tribes of the Caucasus* című munkájának a továbbiakban olvasható részlete:

„A Kaukázus dél-keleti, a Kaszpi-tenger által határolt része, mely nagyjából háromszázezer négyzetkilométert foglal magába, s Perzsia határáig terjed, így Dagesztán, Shirvan, etc. tartományokat tatárok lakják, itt-ott elszigetelt perzsa, kínai és hindu településekkel, s már csak csekély nyoma akad az eredeti méd lakosságnak, mely úgy látszik beolvadt a tatár lakosságba.”⁷¹

⁶⁹ Vö: Short Survey of Ganja (2 March 1804); Survey of Armenians (1822). In: BOURNOUTIAN, George (1998). pp. 111-112; 223-225. Jól szemlélteti az örmények többségét Tbiliszi városában Robert Lyall útleíró írása is melyet 1825-ben adtak közre Londonban, s melyben a következőképpen írt a város felekezeti-szerveződési állapotairól: „1812-ben ebben a városban 1 georgiai patriarchátus (Katholikos), 1 georgiai metropolita, 55 georgiai pap, [...] 1 örmény érsek, 73 örmény pap, 8 örmény archierei, 4 katolikus pap, s 1 tatár effendi [volt].” In: LYALL, Robert: *Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia*. London, 1822. p. 512.

⁷⁰ Vö: Short Survey of Ganja (2 March 1804).). In: BOURNOUTIAN, George (1998). pp. 111-112.

⁷¹ HAXTHAUSEN, August von: *The Tribes of the Caucasus with an Account of Schamyl and the Murids*. London, 1855. pp. 16-17.

Az örmény történészek is erőszertettel használják a tatár kifejezést, ha a történeti Dél-Kaukázus muszlim lakosságáról beszélnek, ezzel is kihúзва az azerbajdzsán etnikum történeti múltját vizsgáló kutatások alól a talajt. Ezt a pontatlanságot már a Kaukázusban megforduló korabeli utazók is észrevették, melyre például szolgálhatnak a feljebb már említett Eli Smith és Harrison Gray Dwight amerikai misszionáriusok, akik a következőket írták erről:

„Ezen provinciák muzulmán lakosait, néhány kurd kivételével akik Karabah hegyeiben élnek, s kikről a továbbiakban beszélni fogok, az oroszok és más európaiak általában tatároknak hívják. E név azonban úgy tűnik ismeretlen a vidék lakosai által, így az örmények törököknek, ők magukat pedig müsulmán-oknak hívják, s mivel nyelvük tisztán láttatja török eredetüket, nem látom alkalmasnak e név használatát.”⁷²

Ebbe a hibába esett Bátky Zsigmond (1874-1939),⁷³ a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, a Néprajzi Társaságnak alelnöke is, kinek nevéhez köthetjük a Dél-

⁷² SMITH, Eli – DWIGHT, Harrison Gray (1834). pp. 184-185.

⁷³ 1874. január 5-én született Kocson, Komárom megyében. Miután családja elszegényedett Budapestre költöztek, itt iratkozott be a budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Természetföldrajz szakára. Már szakvizsgálója előtt, 1896-ban a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályán dolgozott gyakornokként Jankó János mellett, kinek halál után (1902) vezető szerepet töltött be a múzeum életében, 1921-től volt főigazgatója, s mint ilyen a *Néprajzi Értesítő* c. folyóirat szerkesztője volt. A *Zsebatlasz* c. folyóirat (1916-1926) alapító tagja, szerkesztője és írója volt. Irodalmi munkássága szerteágazó volt. Bár fő kutatási területét a magyar néprajz, így a magyar Alföld – melyből doktori disszertációját írta – és Kalotaszeg földrajzi és etnológiai vizsgálatai képezték, az egyetemes néprajzi kutatás igen aktív tudója volt. Publikációi között találhatunk tanulmányokat Ausztrália, Nyugat-Afrika, Közép-Afrika, Kína, Új-Guinea, Szumátra, India, Japán, Brazília, Szibéria, Észak-Amerika, Dél-Amerika, etc. népeiről, tehát gyakorlatilag minden földrész minden tájáról. Hatalmas publikációs tevékenysége során az Orosz Birodalom népeivel foglalkozó átfogó írásain kívül a Kaukázussal Bátky a fent részletezett térképén kívül csupán két tanulmányában foglalkozik. A korábbi, 1905-ben publikáltban a székelységnek kaukázusi, azon belül kabar eredetét az ún. „duga” halásztechnika alkalmazásának analógiáján kimutató Jankó János elméletét firtatja, ám itt sem a kaukázusi etnológiai ismeretein alapultak érvelései, hanem általános, globális néprajztudományi érveket hozott föl az elmélet ellen. A második, 1916-ban írott, „Az egységes orosz birodalom” című tanulmányában a világháborús és forradalmi Oroszország európai területeinek etnikumaival foglalkozott, s többek között két diagramot is szerkesztett a témában, melyben a kaukázusi népek számarányát is feltüntette (1. ábra). Nyughatatlan érdeklődése a világ népei iránt és a tudomány különböző diszciplínái közti gyakori helyzetváltoztatásai azonban a tudományosság igényének a kárára ment, melyet jól szemléltet *Kaukázia néprajzi térképe* c. munkája, mely során a valóságtól igen messzire kalandozott. Vö: BÁTKY Zsigmond: Az egységes orosz birodalom. In: BÁTKY Zsigmond (ed.): *Zsebatlasz Napárral és Statisztikai Adatokkal az 1917. évre*. Budapest, 1916. pp. 71-79. BÁTKY Zsigmond: Egy-két szó a „duga” halászuó mód kaukázusi és magyar analógiájához. *Ethnographia* 16 (1905). pp. 290-293; GUNDA Béla: *Bátky Zsigmond*. Budapest, 1978; MARÓT Károly: † Felsőbátikai Bátky Zsigmond dr. *Néprajzi Értesítő*. 31, (1939) 3-4. pp. 355-363; VISKI Károly: † Bátky Zsigmond – Nekrológ. *Ethnographia*. 51 (1940) 1. pp. 106-107.

Kaukázus etnikumaival foglalkozó egyetlen magyarországi tudományos munka, a *Kaukázia néprajzi térképe* című, 1919-ben készült térkép⁷⁴ megalkotását, melyen a Dél-Kaukázus ábrázolásánál az örményeken, kurdokon, perzsákon, oszéteken és a kartvéli népeken (georgiaiakon) kívül mindössze egyetlen etnikumot jelölt, mégpedig a tatárt, mely az egész régió közel felét foglalta el térképén (2. ábra).

Ezt Bátky nem öncélú számítások alapján tette, a hibát azok a kutatók ejtették, akiknek munkái alapján készítette el térképét, hiszen a releváns európai irodalomban és tudományos munkákban – ahogy azt láthattuk – ez a hiba mindennapos volt.⁷⁵ Ezen felül Bátky az örmény népet az oszétok, kurdok és perzsák társaságában az iráni népek halmazába csoportosította, mely állítás szintén valótlán, s bár az örmények etnogenezise máig bizonytalan, az iráni-indoiráni eredetet kizárhatjuk.⁷⁶

A karabahi állapotokat a térképen Bátky teljesen valótlánul ábrázolta. A lakosság második legnagyobb számú népességét a kurdokban látta, bár kurdok Karabahban elhanyagolható számban voltak jelen úgy 1919-ben, mint a 19. század első felében. Az 1823-ban készített felmérés mindössze két kurd faluról, Alianli és Zilanli falvakról tesz említést, melyekben összesen 97 kurd család élt. Nyolc egyéb falut rögzít a felmérés, melyek nevében szerepel a 'Kurd' kifejezés, lakosságát azonban pusztán a 'nomádok' jelzővel illeték a felmérést készítő orosz hivatalnokok.⁷⁷

Bátky térképe Karabah területén csupán két elszigetelt foltban jelöl örményeket Tatev, Varanda és Khachen Mahalok területén (3. ábra), mely szintén messze áll az igazságtól, hiszen örmények egész Karabahban jelentős számban voltak jelen.

Karabah muszlim lakosságát –ahogy azt már fentebb említettem – különféle nyugati-török törzsek képezték, melyek az Oguz-török nyelvcsalád különféle dialektusait beszélték, ám magukat egyszerűen muzulmánoknak nevezték, közös identitást ekkor még csak közös vallásuk szült.⁷⁸ Összesen ötvenhat különböző török törzs élt Karabahban

⁷⁴ BÁTXY Zsigmond: *Kaukázia néprajzi térképe*. OSZK Térképtár, T.14.011.

⁷⁵ Például KOCH, Karl: *Karte von dem Kaukasischen isthmus und von Armenien, entworfen und gezeichnet nach eigenen Horizontal*. Berlin, 1850. OSZK Térképtár T.9.295.

⁷⁶ Vö: RUSSEL, James: *The Formation of the Armenian Nation*. In: HOVANNISIAN, Richard (ed.): *Armenian People from Ancient to Modern Times*. New York, 1997. p. 19.

⁷⁷ BOURNOUTIAN, George: *The 1823 Russian Survey of the Karabagh Province*. Costa Mesa, 2011. pp. 166; 202-203; 221; 288; 231; 303; 362.

⁷⁸ Vö: CURTIS, Glenn E.: *Armenia, Azerbaijan and Georgia. Country Studies*. Washington, 2004. pp. 104-106. SMITH, Eli – DWIGHT, Harrison Gray:, (1834). p. 184.

(borchali, kengerli, djinli, padar, karapapakh, afshar, shahseven, chobankara, karim-beghlu, sayidlu-akhsakhlu, jam-melli, qafarlu, karabeghlu, godaklu, etc.), valamint számos tagja a javansir és jebrail törzseknek, a háborúk során azonban a jebrail lakosság zöme, 139 család az állandó frontvonalat képező Arax folyó partjáról Perzsiába menekült.⁷⁹

A karabahi muszlim lakosságot még számos perzsa, cserkesz és egyéb észak-kaukzáusi etnikum is bővítette, ám a ma azerbajdzsán névvel illetett etnikum a korban még nem létezett. Az azerbajdzsán kifejezést az Araksz folyótól délre elterülő vidék, Perzsia Azerbajdzsán elnevezésű területének nevéből vették át a bakui muszlim vezetők, a Musavat Párt tagjai, s alkalmazták a huszadik század elején új államként létrejövő Azerbajdzsán Köztársaság elnevezésénél.⁸⁰ A 19. század első harmadában Karabahban élő muszlim lakosságot Eli Smith és Harrison Gray Dwight a következőképpen jellemezték:

„Egy részük vándorló nomád, a többi pedig a falvak letelepedett lakói. [...] Az előbbieket Karabah és Talesh [kánások] muszlim lakosságának mintegy felét képezik, de számuk a Kur [folyótól] északra található provinciákban viszonylag alacsony. Télen a Kur folyó meleg partjainál gyűlnek össze, s barlangokban laknak [...] A meleg évszak eljöttével kitörnek kényszerű elszigeteltségükből, s kirajzanak a síkságra, felállítják sátraikat, ám a szárazság hamarosan ellehetetleníti a legeltetést, mely arra kényszeríti őket, hogy fokozatosan felvonuljanak a hegyekbe.”⁸¹

A fent idézett szöveg jól szemlélteti a Karabah etnikai térképének megrajzolásakor felmerülő nehézségeket. A muszlim lakosság – ellentétben a misszionáriusok által becsült adattal – kétharmada nomád lehetett, s vándorlásuk állandó volt, így a korabeli orosz adó- és lakosság-összeírások csak a pillanatnyi képet mutatják, amely akár évszakonként is változhatott.

⁷⁹ BOURNOUTIAN, George, (2011). pp. 13; 406.

⁸⁰ Vö: GALICHIAN, Rouben, (2009) pp. 5-6.

⁸¹ SMITH, Eli – DWIGHT, Harrison Gray (1834). p. 185.

Ezek a török törzsek – érthető módon – az orosz-perzsa háborúk során a perzsa felet támogatták. Jamshid *melik*, az örmény nemesi családból származó karabahi földesúr 1806. december 2-án Lazarev tábornoknak írott levelében erről tett tanúbizonyságot:

*„Amikor a perzsák értesültek Tzitzianov haláláról, sietve nagy erővel Karabah ellen indultak, melyet Abbas Mirza, Baba kán [Fath Ali sah] fia vezetett, s hadserege egyesült Karabah török lakosaival.”*⁸²

Ezzel szemben a Kaukázus örmény lakossága az orosz hódítások elsőszámú támogatója volt, mely nem csupán a keresztény uralkodó iránti vágyból eredt, s túlnőtt azon negatív megkülönböztetések sérelmein is, melyeket *hitetlenek* (keresztények) lévén a Perzsa Birodalomban el kellett szenvedniük, úgy, mint amit például a *din ipag* nevezetű, keresztényekre kivetett különadó fizetése jelentett. Egy ennél sokkal mélyrehatóbb dimenzióban gondolkodtak az örmények, mely alapján kettészakadt országuk potenciális egyesítőit látták az oroszokban. Így lehetett, hogy nem csak a perzsa, de az oszmán uralom alatt élő örmények is a 19. század orosz-török háborúiban, sok esetben az oroszokat támogatták, úgy, ahogy az 1828-ban, 1854 és 1856 között, vagy 1877-78-ban történt.⁸³

Az örmények orosz-párti beállítottságára számos forrás áll rendelkezésünkre, ám mindezek közül talán a legsokatmondóbb az a kiáltvány, melyet I. Sándor cár az első orosz-perzsa háborút követően az elfoglalt területek örmény lakosságához intézett 1813. szeptember 15-én, s így szólt:

„Isten Kegyelméből, Mi, I. Sándor [...] Nagy örömmel tanulmányoztuk a jelentéseket, melyeket a Mi georgiai kormányzónk [Gudovich tábornok] küldött számunkra, s melyek tanúbizonyságot tesznek az örmények hűségéről és szolgálatairól, s minden körülmények között kitartó áhítatukról. Mellettünk álltak a legnehezebb időkben is, s bizonyították őszinteségüket a Mi trónunk felé. Feláldozták javaikat és gyakran még életüket is a Mi

⁸² Doc. No. 152. Melik Jamshid to Minas Lazarev – 2 December 1806. In: BOURNOUTIAN, George (1998). pp. 150-151

⁸³ Az örmény-orosz kapcsolatokról saját tapasztalatai alapján Alexander Puskin is beszámol 1836-os, *Utazás Erzerumba* című művében: PUSHKIN, Aleksandr Sergeevich: *A journey to Arzrum*. New York, 1974.

szolgálatunkban. Ezért az egész világ tudtára adjuk intézkedésünket a Georgiában élő örményekkel kapcsolatban, hogy emlékezzenek erre a jövő generációi is.”⁸⁴

Nesvetaev tábornok 1805. december 11-én Tzitzianov hercegnek írott levelében is találhatunk az örmények hűségére vonatkozó adatokat:

„Egy Kochar nevű örmény, akit mint informátoromat Bayazidba küldtem három hónappal ezelőtt, jelentésében arról számolt be, hogy Bayazid több mint tízezer fő örmény lakossága szóbeli ígéretet tettek neki, hogy amint az orosz hadsereg elfoglalja Jerevánt, orosz alattvalókká válnak, s Jereván provinciába költöznek.”⁸⁵

Nesvetaev tábornok fent idézett levele azonban más szempontból is nagyon fontos információkkal szolgál a Dél-Kaukázus korabeli etnikai térképének vizsgálata szempontjából, ugyanis jól láttatja, hogy a háborúk során hatalmas népvándorlás zajlott le, mely főleg az örmény lakosságot érintette, ugyanis a háborúk során az orosz sereg volt támadó pozícióban, így visszavonulásra is többnyire ők kényszerültek. Ilyenkor az őket kiszolgáló örmény lakosság rendszerint velük együtt vonult vissza, többnyire északra, Georgiába, s ez lassan egy hatalmas népvándorlássá alakult át. Már rögtön az első orosz-perzsa háború kitörésével megindult az első menekülthullám Jereván vilajetből az Araráton túli, oszmán területekre, Kars városának irányába. Ekkor kétezer örmény és tatár család hagyta el Jerevánt, mint ahogyan az Tzitzianov herceg 1804. június 13-ára datált leveléből kiderül:

„Sietve tudósítom Önt, hogy a jereváni tatárok és örmények - akik védelmet keresnek a perzsa hadak betörése elől - 2000 háztartásból álló csoportjának menedéket adunk egy időre Loriban [...] melyek közül körülbelül 1000 háztartás mindörökre Georgiában fog maradni. [...] Letelepedésük nagyon előnyös számunkra, így ezzel kapcsolatban nem kell

⁸⁴ Doc. No. 214. Tsar Alexander to the Armenian People – 15 September 1805. In: BOURNOUTIAN, George (1998). p. 190.

⁸⁵ Doc. No. 138. General Nesvetaev to Prince Tsitsianov – 1805. december 11, 139. . In: BOURNOUTIAN, George (1998). p. 139.

külön engedélyt kérni, vagy felsőbb utasításra várni, mivel kielégíti akaratom, s az impérium előnyére válik.”⁸⁶

Tzitzianov leveléből az orosz hódítás azon módszerére is fény derül, mely alapján az őket támogató népelemeket, etnikumokat a maguk oldalára csábítva, fennhatóságuk alatt álló területekre telepítették. Így történhetett, hogy Jereván sikertelen ostromának végeztével a visszavonuló orosz hadsereget mintegy 11.000 örmény család követte. Az erről szóló híreket Tzitzianov herceg egyenesen I. Sándor cárnak jelentette:

„Az Oroszországhoz hű püspök [Hovhannes atya, Tbiliszi örmény püspöke] 11.100 örmény család Jereván régióból történő, Georgiába való menekülésében segédkezett.”⁸⁷

A források az orosz-perzsa háborúknál korábbi, Aga Mohamed sah korabeli menekültekről is számot adnak. Ismail kán, Shekki kánja Kutuzov tábornoknak, 1817 augusztusában írott levelében a következőkről számol be:

„Mikor Madatov tábornok megérkezett Shekkibe, megkért, hogy segítsek neki 240, Aga Mohamed kán pusztításai elől elmenekült örmény család Varandából Karabahba történő visszaköltöztetésében [akiket új lakhelyükön három év adómentesség vár].”⁸⁸

A nagy népmozgások diplomáciai bonyodalmakat okoztak Oroszországnak az Oszmán Birodalommal létesített, ekkor még békés viszonyában, hiszen az újonnan meghódított orosz területekre a szomszédos oszmán vilajetekből is számos örmény érkezett, így a karsi Mamed pasa számos adófizető alattvalójától volt kénytelen megválni. A két állam közti szerződésekre hivatkozva ezért folyamatos agitációval élt, s az örmények

⁸⁶ Doc. No. 1228. Otnosen'ie km. Cicianova k ir. Mysimy-Puskiny, ot 13-go ijun'a 1804 goda. In: Akti sobrannije kavkazkoju arheografic'eskoju kommissiju. Arhiv. glavnago upravlen'ija namestn'ika kavkazskago. Izdan pod redakcieju predstavitelja kommissii: A.D. Berz'e. Tiflis. 1868. p. 614.

⁸⁷ Doc. No. 115. Prince Tzitzianov to Tsar Alexander – 28 February 1805. In: BOURNOUTIAN, George (1998). p. 122.

⁸⁸ Doc. No. 231. Esma'il Khan of Sheki to General Kutuzov – August 1817. In: BOURNOUTIAN, George (1998). p. 203

migrációjának megállítását követelte.⁸⁹ Részben ez, részben Oroszország túlzott térnyerése készítette végül az Oszmán Birodalmat 1828-ban a háborúba való belépésre.

A népvándorlás az orosz-perzsa háborúkat lezáró turkmenchayi béke után is folytatódott. Az 1827-28-as hadjáratok során a perzsa kormányzat Jereván és Nahicseván lakosságának nagy részét az Arakszon túlra telepítette. Ezeknek a kitelepített néptömegeknek a biztonságos hazatelepülését voltak hivatott biztosítani a turkmenchayi béke 13. 14. és 15. cikkelyei, miszerint a határokon való átkelést három éven keresztül a határ mindkét oldalán élő alattvalók számára biztosítja a két szerződő fél, a perzsa és az orosz kormányzat. Minden lakosnak és hivatalnoknak amnesztiát hirdettek, s a háborúban tanúsított magatartás okán való zaklatást is tiltották. Ingatlanjaik eladását – melyre öt évet kaptak – és ingó javaik magukkal szállítását mindkét fél biztosította alattvalói számára.

Sokszor történt azonban visszaélés, sok, a szabad költözés korlátozására vonatkozó adat áll rendelkezésünkre, így például Dey-Kogran falu örmény lakosságának költözését a helyi perzsa hivatalnok, Aqa Karim úgy próbálta ellehetetleníteni, hogy a már eladott javaikért kapott összeget erőszakkal elvette tőlük.⁹⁰ Mivel az effajta visszaélések miatt az a hír járta Perzsia örmény lakossága körében, hogy az Oroszországba való költözés lehetetlen, Lazarev tábornok 1828 márciusában proklamációt tett közzé, mely így szólt:

*„Birodalmi Őfelsége [a cár] biztosít titeket a biztonságos és békés útról. Választhatjátok Jerevánt, Nahicsevánt vagy Karabahot, ahol jól termő földet fogtok kapni, s ahol új életet kezdhettek, s mindössze a termény egytized részét kell majd befizetni az államnak. Hat éven át nem kell adóznotok, s közületek a szegényebbek további segítséget is kapni fognak. [...] Ha már Oroszországban lesztek, keresztények között élhettek, s nem érhet többé elnyomás titeket a vallásotok miatt.”*⁹¹

⁸⁹ Tzitzinov herceg Csartorijszkij parancsnoknak 1805. szeptember 26-án írott leveléből fény derül e folyamat részleteire: Doc. No. 1810. Toz'e, km. Cicianova k km. C'artorijskomy, ot 26-go sent'abrja 1805 goda. In: Akti sobrannije kavkazkoju arheografic'eskoju kommissiju. (1868). pp. 886-887.

⁹⁰ BOURNOUTIAN, George (1998). p. 293.

⁹¹ Doc. No. 310. Colonel Lazarev's Proclamation to the Armenians of Persia. 30 March 1828. In: BOURNOUTIAN, George (1998). pp. 295-296.

A következő években is folytatódott a több ezer főnyi embert megmozgató népvándorlás, mely során például Bayezid városából 1830 januárjában 2000 örmény család érkezett Karabahba. Ezeknek a hatalmas migrációs hullámoknak, repatriációs folyamatoknak volt köszönhető, hogy a háború áldozatainak magas számát és a Karabahból a perzsák elől elmenekülő tömegeket a kiépülő orosz kormánynak sikerült idővel pótolni. Erre szükség is volt, hiszen az első orosz-perzsa háborút követően Karabah demográfiai mutatói siralmas képet mutattak. Ermolov tábornok I. Sándornak 1817. március 4-én írott levelében azt írta, hogy Karabah lakossága 1805 és 1817 között harmadára csökkent.⁹²

Az 1823-ban, Mahdi Qoli kán Perzsiába való menekülése után, az orosz adminisztráció kiépítése kapcsán végzett felmérése tükrözi Karabah kora 19. századi demográfiai állapotait a legpontosabban, így e tanulmánynak is legfőbb forrását képezi.⁹³ A dokumentum elkülöníti a muzulmán lakosságot nomád és letelepült életmódot élő csoportokra, mely során a letelepedett, falusias életmódot élő muzulmánokat a már fentebb tárgyalt, hibás, „tatár” elnevezéssel illeti, melyek valójában török törzsek voltak.

A felmérés először Shushi város lakosságnak állapotait tárta fel, mely 1823-ban 1462 háztartásból állott. A lakosság a város három negyedében (perzsául *mahalle*, örményül *tagh*) oszlott el, Tabrizli negyedben 162, Kazanchali negyedben 87, Aglisli negyedben pedig 122 háztartással, melyek az állam alattvalói voltak, mely összesen 371 háztartást tett ki. A maradék 1091 háztartást különféle bégek és nemesek hűbéresei, Madatov herceg alattvalói, a kán rokonai, s végül az örmény klérus tette ki. A város lakosságának etnikai eloszlása a 927 családot számláló muszlimoknak kedvezett az 535 családot számláló örményekkel szemben, így Shushi lakossága 63.41%-ban muzulmán, 36.59%-ban keresztény volt.⁹⁴

⁹² Vö: BOURNOUTIAN, George, (1998). p. 203.

⁹³ A felmérés elkészítésével Paul Ivanovich Mogilevskii állami jogtanácsost, valamint Peter Nikolaevich Ermolov ezredest bízta meg az orosz kormányzat, akik a már sokat idézett Mirza Jamal segítségével készítették el a kutatók számára oly fontos dokumentumot. A felmérést először 1866-ban, csupán néhány példányban, Tbilisziben publikálták. A felmérés teljes szövegét angol nyelven, 2011-ben, George Bournoutian publikálta, s jelen tanulmányban is ezt az angol nyelvű anyagot használom: BOURNOUTIAN, George: *The 1823 Russian Survey of the Karabagh Province*. Costa Mesa, 2011.

⁹⁴ BOURNOUTIAN, George (2011). pp. 34-89; 435-436.

A felmérés szerint Karabah huszonegy *Mahalra* (~járásra) oszlott, így Sisian, Demurchi, Kyupara, Bargushat, Bagabiurt, Kaberli, Tatev, Javanshir, Talish, Khachen, Chiliabiurt, Khurdanara, Pissian, Dizak-Javanshir, Otuz-iki, Karachorli, Igirmi-dört, Varanda, Kaberli (2), Aianan-Turk és Dizak Mahalokra (4. ábra). A Mahalokban a Gubernium tulajdonát képező falvakban, illetve – a nomád lakosság esetében – legelőkön élt a lakosság zöme. Ezek közül négy Mahal, így Talish, Khachen, Chiliabiurt és Kyupara Mahalok lakossága kizárólag örmény volt, valamint három Mahalban 90% fölötti volt számarányuk, így Tatev Mahalban 96.4%, Dizak Mahalban 95%, és Varanda Mahalban 90.9% volt az örmények aránya. Eloszlásuk jól szemlélteti a terület örmény lakosságának mai eloszlását is, hiszen a mai Hegyi-Karabah Köztársaság területét képező öt Mahalt (Talish, Khachen, Chiliabiurt, Varanda és Dizak Mahalokat) a felmérés szerint már 1823-ban is 97.2%-ban örmények lakták, s a maradék két örmény többségű Mahal, Tatev és Kyupara Mahalok képezik a mai Zangezur vidékét, mely ma Délkelet-Örményországban található, az azerbajdzsán határ mentén.

Három szín-nomád Mahalról tesz említést a forrás, így Demurchi, Bagabiurt és Karachorli Mahalokról, melyek az Arax- és a Kur folyók völgyében találhatók, s a mai Azerbajdzsán területét képezik. Ezen felül négy Mahalban képezett többséget a nomád lakosság, így Kiaberli Mahalban 78.5%-os, Pissian Mahalban 89.4%-os, Otuz-iki Mahalban 81.9%-os és Javanshir-Dizak Mahalban 95.6%-os többségben volt a nomád lakosság.

Az 1823-as felmérés szerint az egyetlen tisztán „tatár” – magyarán muzulmán – lakosságú Mahal Khurdanara Mahal volt, többséget ezen felül egyetlen Mahalban sem ért el a letelepedett, falusias életmódot folytató muzulmán lakosság, tehát a fent tárgyalt Mahalokon felül volt hat olyan Mahal, melynek lakossága teljesen kevert volt (5. ábra).

A lakosság egy jelentős hányada, összesen 7273 család azonban nem a Gubernium tulajdonát képező területeken, hanem az egyes hivatalnokok, tisztek birtokain éltek. A néhai kán családjának birtokain összesen 2297 család élt, melyből 852 család nomád, 742 család örmény és 703 család „tatár”, letelepedett muzulmán volt. Gol Mohamed főhadnagy kötelékeiben 258 család élt, melyek közül 194 nomád, 37 örmény és 27 tatár volt. Az Ughurlu százados tulajdonát képező falvakban összesen 372 család élt, melyet 134 nomád, 129 tatár és 109 örmény család tett ki. Esmail százados birtokain

395 család élt, melyek közül 256 nomád, 117 tatár és 21 örmény volt. Hajji Aqalar százados birtokán 635 család élt, ebből 387 nomád, 228 tatár és 20 örmény volt. Safar 'Ali főhadnagynak 291 hűbéres családja volt, 115 tatár, 92 örmény és 84 nomád. Khanlar ezredes birtokain 697 család dolgozott, 378 tatár, 240 nomád és 79 örmény. Rostam bég földjein 403 család élt, melyből 139 nomád, 137 örmény és 127 tatár volt. Asad bég birtokain 230 nomád és 149 örmény család élt. Jafar Qoli Aqa földjein 757 család élt, ebből 333 nomád, 262 tatár és 162 örmény volt. Végül pedig Karabah Kánság néhai kánja, Mahdi Qoli kán személyes birtokain 560 család élt, melyből 248 nomád család, 222 tatár család és 90 örmény család volt. A fent felsorolt, a különböző hivatalnokok és tisztek birtokain élő lakosság túlnyomó többsége, 42.6%-a nomád volt. A falusi muzulmán lakosság 34.9%-ot, az örmény pedig 22.5%-ot képezett.

A felmérés szerint a Mahalok és a magánbirtokok, valamint Shushi városának lakossága, így egész Karabah össznépesége 18.563 családból állott. Mivel egy átlagos korabeli család 5.5-6.5 személyből⁹⁵ állott, Karabah teljes lakossága 113.000-115.000 fő lehetett. A vidéki lakosság 17.101 családból állott, melyek közül 8445 család nomád, 4654 család örmény és 4002 család letelepült, falusias életmódot élő muzulmán volt, így elmondható, hogy a lakosság közel 73%-a, körülbelül 64.000 fő muzulmán vallású; 27%-a, nagyjából 23.700 fő pedig örmény apostoli vallású volt Karabahban (6. ábra).⁹⁶ Ezek a számok azonban megtévesztőek, hiszen a vallási eloszlás nem jelentett egyet az etnikai eloszlással. Mivel az azerbajdzsán etnikai tudat ekkor még nem formálódott ki, Karabah muzulmán lakosságát ötvenhat különböző török törzs, és számos egyéb muzulmán népcsoport (javanshir, jebrazil, kurd, arsili, perzsa etc.) képezte. A körülbelül 64.000 fős muzulmán lakosság mintegy 60 különböző népcsoport és törzs között oszlott el, így minden törzsre nagyjából 1000-1100 fő jutott, ezért Karabah etnikai térképét tekintve kijelenthetjük, hogy a 23.700 fős örmény lakosság messze a legmagasabb számú etnikumot jelentette a 19. század első harmadában.

⁹⁵ BOURNOUTIAN, George, (2011) p. 437.

⁹⁶ BOURNOUTIAN, George, (2011) pp. 436-437.

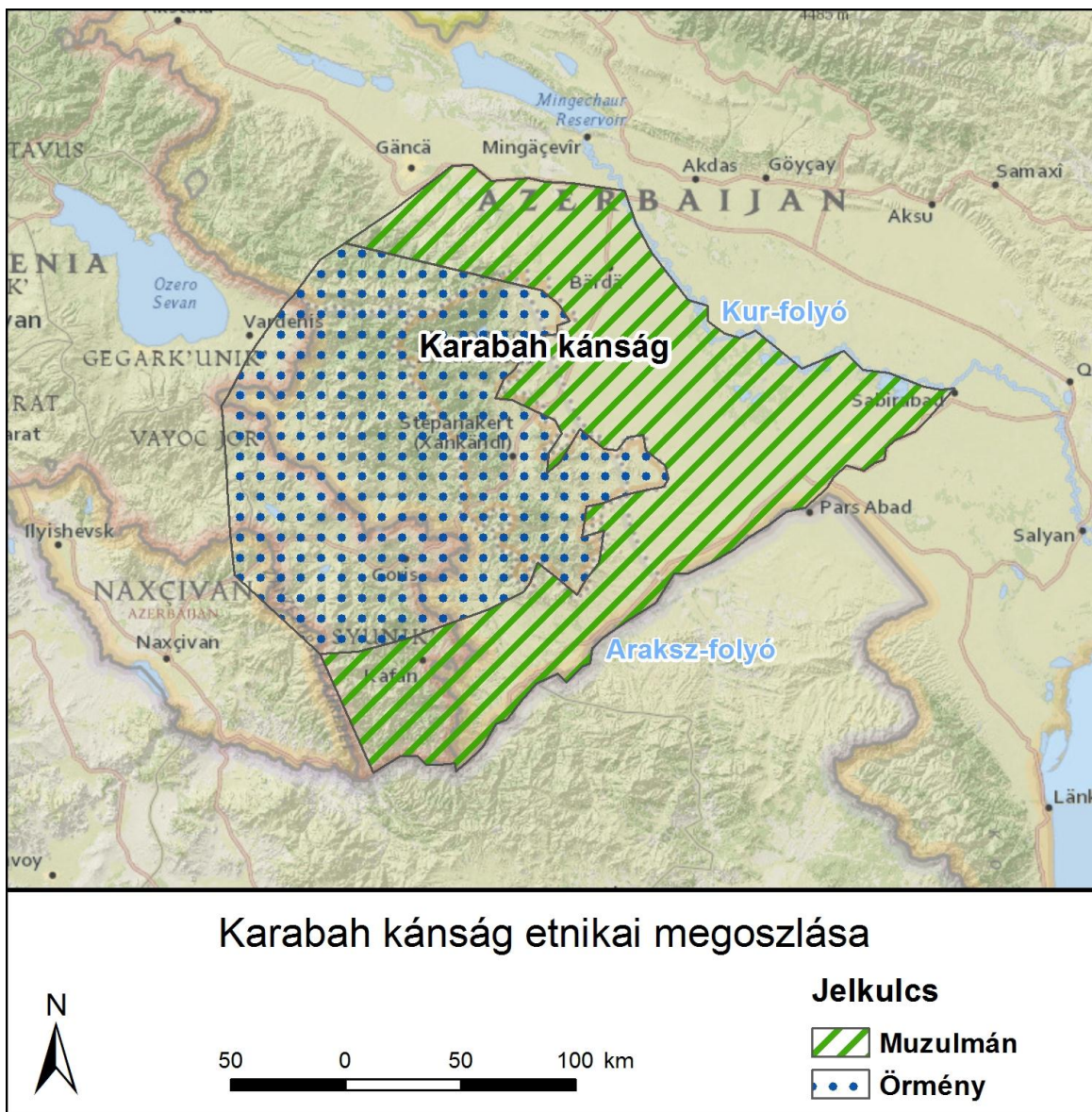
Az orosz kormányzati felmérés a lakosság eloszlásán túl azok gazdasági viszonyainak vizsgálatához is számos adattal szolgál, így számot ad arról is, hogy hány adózó és hány adómentes család élt az egyes falvakban, mely alapján megállapítható, hogy a legnagyobb arányban a nomád lakosság körében voltak adómentes családok, melyek a nomád populáció 54.4%-át tették ki. Privilegizált helyzetüket harcias életmódjuknak köszönhették, hasonlóan a középkori Magyarország egyes kiváltságolt népeihez, így a székelyekhez, vagy a végváriakhoz. A legtöbb adófizető család az örmények körében volt, melynek oka szintén életmódjukból fakadt, hiszen mint azt már említettem, számos kézműves és iparos került ki közülük, ez pedig az adóztatás szigorú behajtásával járt. Az adómentes örmény lakosság azonban még így is nagy részét, mintegy 41%-át tette ki a teljes örmény populációnak. A tatárként nevezett falusi muzulmán lakosság 52.6%-a volt adómentes.

A felmérés arról is számot ad, hogy a néhai kán, Mahdi Qoli által bérbe adott mérőhelyek, boltok, piacok, festőműhelyek, veteményesek és gyümölcsösök évi 32.433 rubel és 61 kopek évi hasznót hozott a karabahi kormányzatnak.⁹⁷ A felmérés szerint 1823-ban összesen 9073 család fizetett adót a kánnak, évi 30.364 rubel és 10.5 kopek értékben. Összesen 9490 család volt adómentes.⁹⁸

Tanulmányom záró akkordjaként, a fenti konklúziók összegzése gyanánt prezentálnám Karabah Kánság etnikai térképét azon állapotában, melyben a 19. század első harmadában volt található, annak legmeghatározóbb tendenciáit követve:

⁹⁷ Doc. No. 256. Survey of Karabagh – 1823. In: BOURNOUTIAN, George (1998). pp. 227-228.

⁹⁸ BOURNOUTIAN, George, (2011) pp. 400-402.

IV. ÖSSZEGZÉS

A perzsa hatalmi struktúra 18. század második felében végbement változásai során kialakult háborús helyzet, valamint a 19. század első harmadában lezajlott orosz-perzsa háborúk gyökeresen felforgatták a Dél-Kaukázus, így Karabah demográfiai viszonyait is. Bár a háborúk számos halottal jártak, a legnagyobb változást a migráció okozta. Az Oszmán Birodalom és Perzsia területéről a 19. század első három évtizedében mintegy

57.000 örmény vándorolt a régióba, így a teljes régió össznépségének korábbi 20%-ával ellentétben 1832-re a Dél-Kaukázus lakosságának mintegy felét tették ki.⁹⁹ Az örmények arányának ilyenén növekedése azonban nem csak bevándorlásuknak, hanem számos muzulmán kivándorlásának is köszönhető volt. A perzsa elit eltűnésével a perzsa lakosság zöme elhagyta a területet, kiket számos muzulmán alattvaló követett. Bár Karabah etnikai összetétele is nagyarányú változásokon ment át, mely általában az örmény lakosságnak kedvezett, az 1823-as orosz kormányzati felmérés és számos egyéb forrás megcáfolni látszik az azerbajdzsán történetírás azon állítását, miszerint az örmények a Kaukázusba és Karabahba csak 1828 után érkeztek, az örmény történetírás azonban szintén hiteltelenül számol be Karabah 19. század eleji etnikai térképéről, amikor az örmény etnikum többségéről beszél.

A terület lakossága teljesen kevert volt, s a békés együttélés évezredes múltjának csupán a modern kor nacionalista ideológiái, s a közelmúlt véres eseményei vetettek véget. A történeti Karabah állítólagos többségi etnikumát kimutató tanulmányok – legyen akár azerbajdzsán akár örmény – csak ezt a véres hagyományt éltetik, így a régióban fennálló háborúközeli helyzet csillapítására a nemzetközi tudományos élet aktívabb *sine ira et studio* munkásságára volna szükség.

Felhasznált források és forrásgyűjtemények

a) Levéltári források a jereváni Örmény Állami Levéltárból:

- Doc. No. 1153 - Verhovnogo Gruzinskogo Pravít'elstva Ispoln'itelnom Ekspedicii, ot 13-go ijulja 1804 goda. In: Akti sobrannije kavkazkoju arheografic'eskoju kommissiju. Arhiv. glavnago upravlen'ija namestn'ika kavkazskago. Izdan pod redakcieju predstavít'elja kommissii: A.D. Berz'e. Tiflis. 1868.

⁹⁹ SWIETOCHOWSKI, Tadeusz: Der Streit um Merg-Karabach. Geographie, etniche Gliederung und Kolonialismus. In: HALBACH, Uwe – KAPPELER, Andreas (eds.): *Krisenherd Kaukasus*. Baden, 1995. p. 161; BOURNOUTIAN, George: The ethnic composition and the social-economic condition of Eastern Armenia in the first half of the nineteenth century. In: SUNNY, Ronald Grigor (ed.): *Transcaucasia. Nationalism and social change*. Michigan, 1983. p. 79; REZVANI, Babak: The Irano-Russian wars' Ethno-Demographic Consequences in the South Caucasus. Amsterdam, 2011. <https://home.medewerker.uva.nl/homepage/bestanden/The%20Irano-Russian%20Wars.pdf>. 2012.11.05. 11:50

- Doc. No. 1228 - Otnosen'ie km. Cicianova k ir. Mysimy-Puskiny, ot 13-go ijun'a 1804 goda. In: Akti sobrannije kavkazkoju arheografic'eskoju kommissiju. Arhiv. glavnago upravlen'ija namestn'ika kavkazskago. Izdan pod redakcieju predstavitelja kommissii: A.D. Berz'e. Tiflis. 1868.
- Doc. No. 1810 - Toz'e, km. Cicianova k km. C'artorijskomy, ot 26-go sent'abrja 1805 goda. In: Akti sobrannije kavkazkoju arheografic'eskoju kommissiju. Arhiv. glavnago upravlen'ija namestn'ika kavkazskago. Izdan pod redakcieju predstavitelja kommissii: A.D. Berz'e. Tiflis. 1868.

b) Útleiró naplók, útibeszámlók:

- LYALL, Robert: *Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia*. London, 1822.
- LUMSDEN, Thomas: *Journey from Merut in India, to London through Arabia, Persia, Armenia, Georgia, Russia, Austria, Switzerland, and France, during the years 1819 and 1820 with a map and itinerary of the route*. London, 1822.
- PUSHKIN, Aleksandr Sergeyevich: *A journey to Arzrum*. New York, 1974.
- SMITH, Eli – DWIGHT, Harrison Gray: *Missionary researches in Armenia: Including a Journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*. London, 1834.

c) Kiadott források:

- ADIGÖZAL, Mirza: Karabagh-name. In: BOURNOUTIAN, George: *Two Chronicles on The History of Karabah*. Costa Mesa, 2004. pp. 147-245.
- BOURNOUTIAN, George: *The 1823 Russian Survey of the Karabagh Province*. Costa Mesa, 2011.
- BOURNOUTIAN, George: *Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889. A documentary report*. Costa Mesa, 1998.
- CHORENEI Mózes: *Nagy-Örményország Története*. Szamosújvár, 1892.
- HUREWIZ, Jacob Coleman: *Diplomacy in the Near and Middle East*, I. Princeton, 1956.

- JAVANSHIR, Mirza Jamal: Tarikh-e Karabah. In: BOURNOUTIAN, George: *Two Chronicles on The History of Karabah*. Costa Mesa, 2004. pp. 31-146.

Felhasznált szakirodalom

- ALIJARLI, Sulejman (ed.): *Istoriya Azerbaidz'ana*. Baku. 2008.
- ASSMANN, Jan: *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, 2004.
- ATKIN, Muriel: The Strange Death of Ebrahim Khalil Khan of Quarabagh, *Iranian Studies*, XII (1979), pp. 79-107.
- BADDELEY, John: *The Russian Conquest of the Caucasus*. New York, 1969.
- BÁTKY Zsigmond: Az egységes orosz birodalom. In: BÁTKY Zsigmond (ed.): *Zsebatlasz Napárral és Statisztikai Adatokkal az 1917. évre*. Budapest, 1916. pp. 71-79.
- BÁTKY Zsigmond: Egy-két szó a „duga” halásuó mód kaukázusi és magyar analógiájához. *Ethnographia* 16 (1905). pp. 290-293.
- BOURNOUTIAN, George: *A Concise History of the Armenian People*. Costa Mesa, 2006.
- BOURNOUTIAN, George: The ethnic composition and the social-economic condition of Eastern Armenia in the first half of the nineteenth century. In: SUNNY, Ronald Grigor (ed.): *Transcaucasia. Nationalism and social change*. Michigan, 1983. pp. 69-86.
- BROXUP, Marie Bennigsen: *The North Caucasus Barrier*. London, 1992.
- CORNELL, Svante: *The Nagorno-Karabakh Conflict*. Uppsala, 1999.
- CURTIS, Glenn E.: *Armenia, Azerbaijan and Georgia - Country Studies*. Washington, 2004.
- DOWSETT, Charles James Frank: A Neglected Passage in the „History of the Caucasian Albanians”. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 19. No. 3. (1957). pp. 456-468.
- DOWSETT, Charles James Frank: *The History of the Caucasian Albanians*. Oxford, 1961.
- ÉLESZTŐS László (ed.): *Magyar Nagylexikon* III. Budapest, 1994.
- ERLL, Aristid – NÜNNING, Ansgar: *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. New York, 2008.

- FEIGL, Erich: *A myth of terror*. Salzburg, 1986.
- GALICHIAN, Rouben: *The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination*. London, 2009.
- GATAGOVA, Ludmilla: Az 1917-es forradalom és a kaukázusi etnopolitikai helyzet. In: SCHILLER Erzsébet (ed.): *1917 és ami utána következett*. Budapest, 1998. p. 169- 179.
- GEUKJIAN, Ohannes: *Ethnicity, Nationalism and Conflict in the South Caucasus. Nagorno-Karabakh and the Legacy of Soviet Nationalities Policy*. Lebanon, 2012.
- GUNDA Béla: *Bátty Zsigmond*. Budapest, 1978.
- GVOSDEV, Nikolas: *Imperial Policies and Perspectives towards Georgia, 1760-1819*. Oxford, 2000.
- GYÁNI Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. *Történelmi Szemle* (2012) 3. pp. 357-377.
- HAKOBYAN, Tatul: *Karabakh Diary. Green and Black. Neither War Nor Peace*. Antelias, 2010.
- HALBWACHS, Maurice: Les cadres sociaux de la mémoire. *Les Travaux de L'Année Sociologique*. Paris, 1925.
- HAMBLY, Gavin: Agha Muhammad Khan and the establishment of the Qajar Dynsty. In: AVERY, Peter – HAMBLY, Gavin – MELVILLE, Charles: *The Cambridge History of Iran*. Vol 7. Cambridge, 1991. pp. 104-143.
- HAMBLY, Gavin: Iran during the reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah. In: AVERY, Peter – HAMBLY, Gavin – MELVILLE, Charles: *The Cambridge History of Iran*. Vol 7. Cambridge, 1991. pp. 144-174.
- HAXTHAUSEN, August von: *The Tribes of the Caucasus with an Account of Schamyl and the Murids*. London, 1855.
- HELLER, Mihail: *Orosz történelem I*. Budapest, 1996.
- HEWSEN, Robert: *The History of Arc'ax" in Medieval Armenian Culture*. Chico, 1984.
- HOVANNISIAN, Richard G.: *Armenia on the Road to Independence*. Los Angeles, 1967
- HOVANNISIAN, Richard G.: Armenia's Road to Independence. In: HOVANNISIAN, Richard G (ed.): *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. Vol. II. New York 2004. pp. 275-302.

- HOVANNISIAN, Richard G.: The Republic of Armenia. In: HOVANNISIAN, Richard G (ed.): *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. Vol. II. New York 2004. pp. 303-346.
- JÓKAI Mór - BRÓDY Sándor - RÁKOSI Viktor (eds.): *Ezernyolczszáznegyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben*. Budapest, 1898.
- KARAPETIAN, Samvel: *Armenian Cultural Monuments in the Region of Karabakh*. Yerevan, 2001.
- KHACHIKYAN, Armen: *History of Armenia*. Yerevan, 2010.
- KOENE, Frederik: *The Caucasus. An introduction*. London, 2010.
- LANG, David: *The Armenians: A People in Exile*. London, 1988
- MAMEDOWA, Farida: Ursachen und Folgen des Karabch-Problems. Eine historische Untersuchung. In: HALBACH, Uwe – KAPPELER, Andreas (eds.): *Krisenherd Kaukasus*. Baden, 1995. pp. 110-128.
- MARÓT Károly: † Felsőbátkai Bátky Zsigmond dr. *Néprajzi Értesítő*. 31, (1939) 3-4. pp. 355-363.
- MARY-GORDON, Watson – LYON, Russel– MONTGOMERY, Sue: *Lovak. Tartás és gondozás, lovaglási technikák és fajták*. Budapest, 2001.
- MINASYAN, Sergey: Armenia in Karabakh, Karabakh in Armenia: The Karabakh factor in Armenia's foreign and domestic policy. In: ISKANDARYAN, Alexander: *Caucasus Neighborhood: Turkey and the South-Caucasus*. Yerevan, 2008. pp. 63-72.
- MKRTCHIAN, Shahen – DAVTIAN, Schors: *Shushi. The City of Tragic Fate*. Yerevan, 1999.
- MUSABAYOV, Masim: Nagorno-Karabakh: A factor in Azerbaijan's foreign and domestic policy. In: ISKANDARYAN, Alexander: *Caucasus Neighborhood: Turkey and the South-Caucasus*. Yerevan, 2008
- Nerdroli ułecujc, Stepanakert, 2011.
- NORA, Pierre: Emlékezet és történelem között. *Aetas* (1999) 3. pp. 131-141.
- RASHIDVASH, Vahid: The Circumstances of Signing Golestan and Turkmanchy Treaties and its Contents. *International Review of Social Sciences and Humanities*. Vol 3., No. 1. (2012). pp. 246-261.

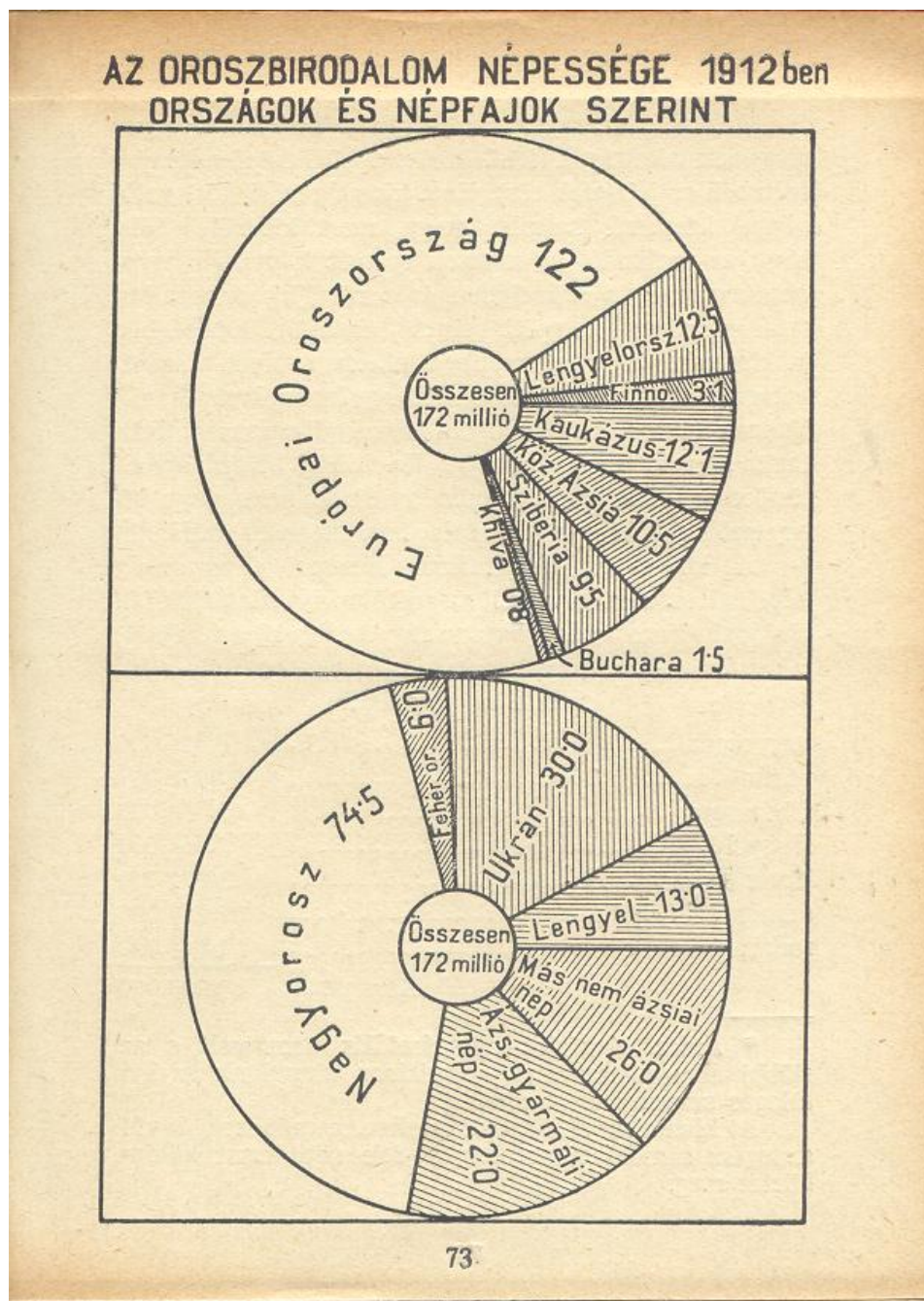
- RASHIDVASH, Vahid: The Qajar Dynasty in Iran: The Most Important Occurrence Evented in the Qajars Monarchy. *International Journal of Business and Social Science*. 12 (2012). pp. 181-187.
- REZVANI, Babak: The Irano-Russian wars' Ethno-Demographic Consequences in the South Caucasus. Amsterdam, 2011. In: <https://home.medewerker.uva.nl/homepage/bestanden/The%20Irano-Russian%20Wars.pdf>. 2012.11.05. 11:50
- RUSSEL, James: The Formation of the Armenian Nation. In: HOVANNISIAN, Richard (ed.): *Armenian People from Ancient to Modern Times*. Vol. I. New York, 1997. pp. 7-35.
- STADELBAUER, Jörg: Die Krisenregion Kaukasien: Geographische, ethnische und wirtschaftliche Grundlagen. In: HALBACH, Uwe – KAPPELER, Andreas (eds.): *Krisenherd Kaukasus*. Baden, 1995. pp. 13-52.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz: Der Streit um Merg-Karabach. Geographie, ethnische Gliederung und Kolonialismus. In: HALBACH, Uwe – KAPPELER, Andreas (eds.): *Krisenherd Kaukasus*. Baden, 1995. pp. 161-179.
- TAQAISHVILI, Ekvtime: Georgian chronology and the beginnings of Bagratid rule in Georgia. *Georgica. A Journal of Georgian and Caucasian Studies*. I (1935) 1. pp. 9-27.
- VISKI Károly: † Bátky Zsigmond – Nekrológ. *Ethnographia*. 51 (1940) 1. pp. 106-107.
- WAAL, De Thomas: *Black Garden*. New York, 2003.
- YOSHIMURA, Takayuki: *Some Arguments on the Nagorno-Karabagh History*. Tokyo.

Felhasznált atlaszok és néprajzi térképek

- BÁTKY Zsigmond: *Kaukázia néprajzi térképe*. Budapest, 1919. OSZK Térképtár, T.14.011.
- CUCJIEV, Artur: *Atlas etnopolitic'eskoj istoriji Kavkaza (1774-2004)*. Izdat'elstvo "Jevropa". Moszkva. 2006.
- HEWSEN, Robert H.: *Armenia: A Historical Atlas*. Chicago, 2001.
- KOCH, Karl: *Karte von dem Kaukasischen isthmus und von Armenien, entworfen und gezeichnet nach eigenen Horizontal*. Berlin, 1850. OSZK Térképtár T.9.295.
- MUTAFIAN, Claude – LAUWE, Éric Van: *Atlas historique de l'Arménie*. Paris, 2001.
- VARDARNYAN, Manuk: *Atlas of the Nagorno-Karabagh Republic*. Stepanakert, 2010.

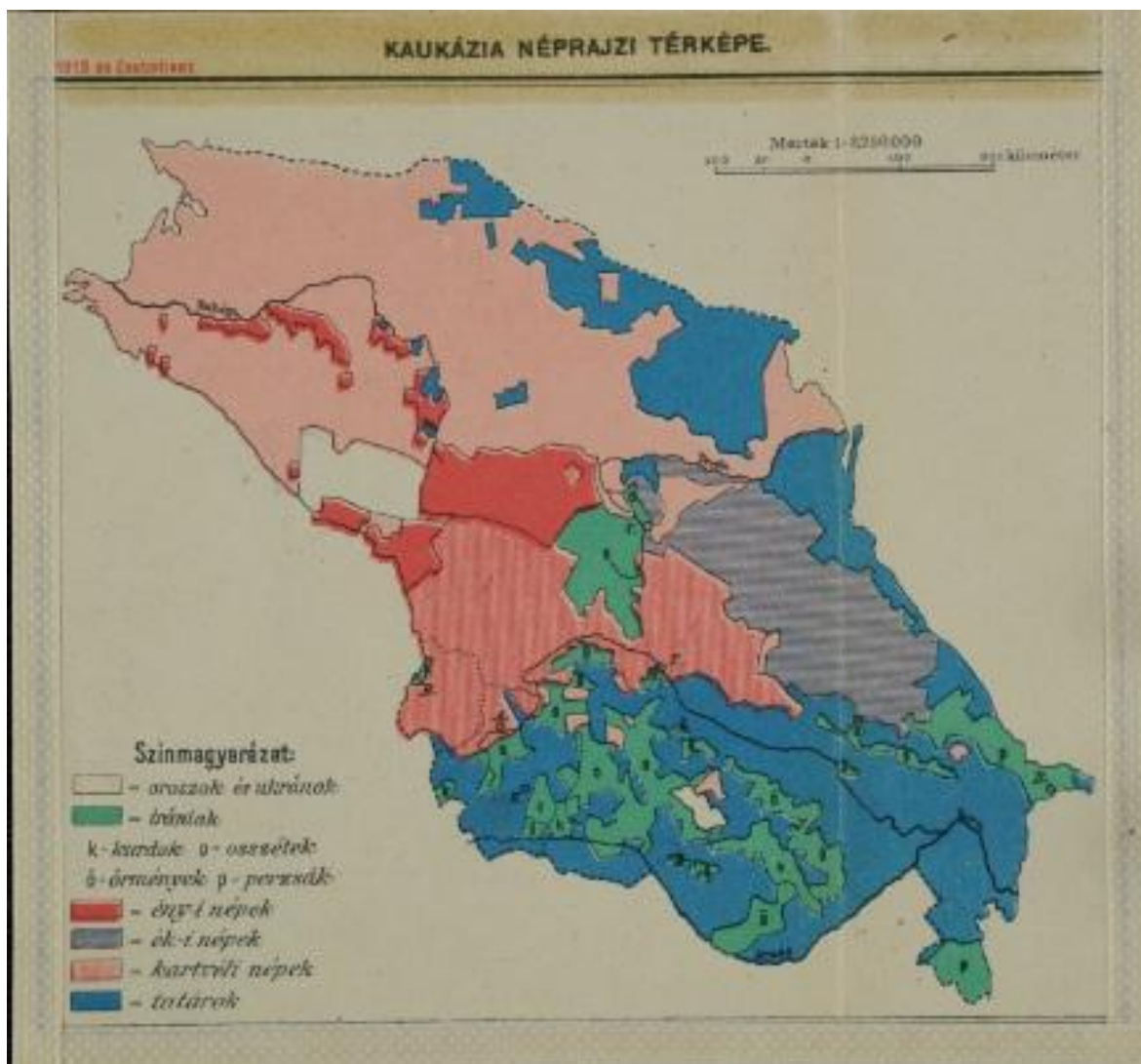
Függelék

1. ábra: BÁTKY ZSIGMOND: AZ OROSZ BIRODALOM NÉPESSÉGE 1912-
BEN ORSZÁGOK ÉS NÉPFAJOK SZERINT¹⁰⁰

¹⁰⁰ BÁTKY Zsigmond: Az egységes orosz birodalom. In: BÁTKY Zsigmond (ed.): *Zsebatlasz Napárral és Statisztikai Adatokkal az 1917. évre*. Budapest, 1916. p 73.

2. ábra: BÁTKY ZSIGMOND: KAUKÁZIA NÉPRAJZI TÉRKÉPE.

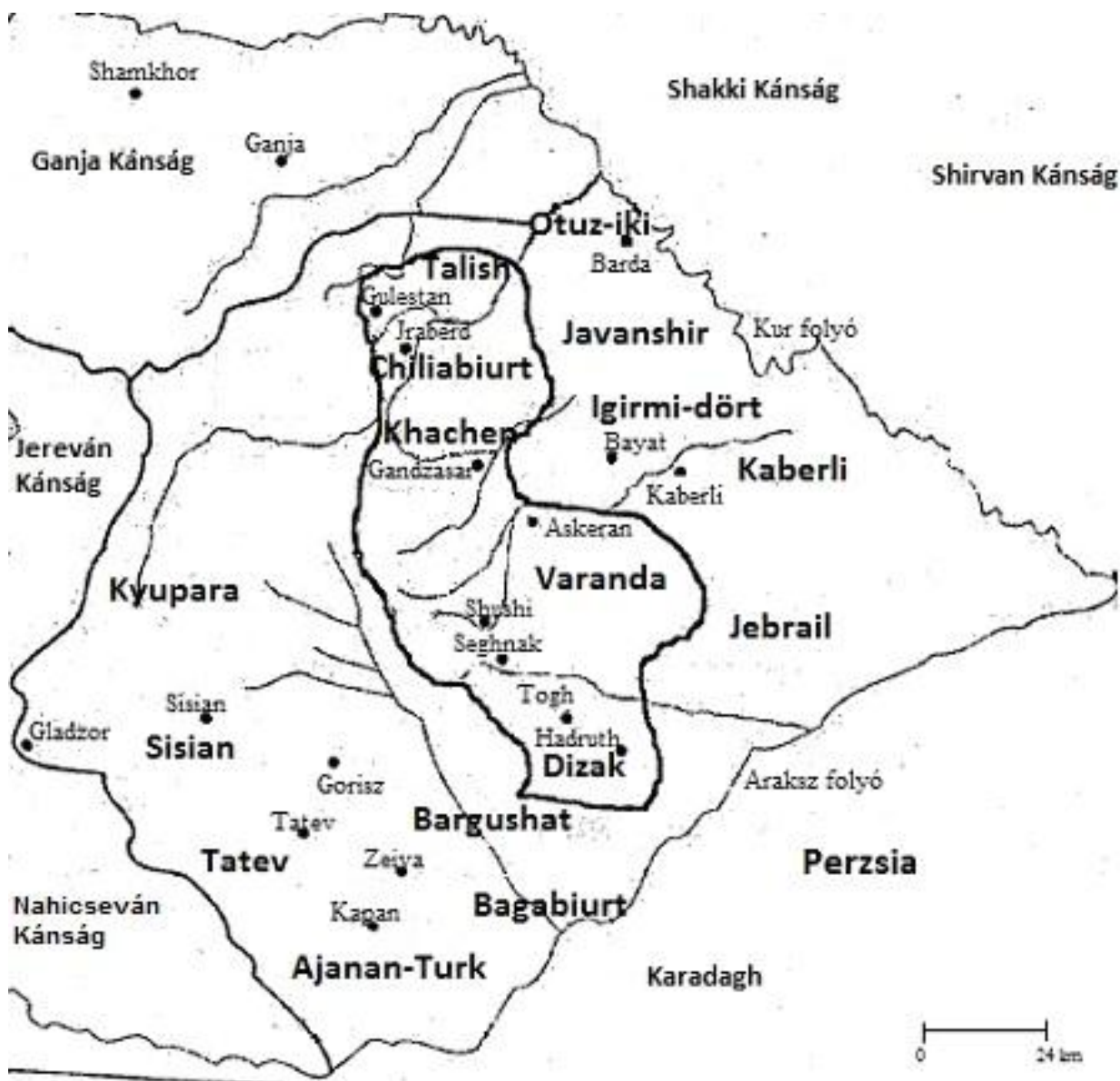

3. ábra: KARABAH ETNIKUMAI BÁTKY ZSIGMOND TÉRKÉPÉN¹⁰¹

¹⁰¹ A folyóneveket jelen tanulmány szerzője (K.P.) illesztette az ábrára, a pontosabb tájékozódást segitendően, hiszen Bátky az Araksz folyót helyesen írott neve helyett az 'Arasz' névvel illeti, a Kur folyót pedig névtelenül hagyta térképén.

4. ábra: KARABAH KÁNSÁG AZ OROSZ-PERZSA HÁBORÚK KORÁBAN¹⁰²

¹⁰² A térkép George Bournoutian térképe alapján készült: BOURNOUTIAN, George, (2011) p. 411.

5. ábra: A MAHALOK ETNIKAI ELOSZTLÁSA 1823-ban

■ örmények

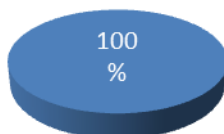
■ letelepült muzulmánok

■ nomádok

Talish

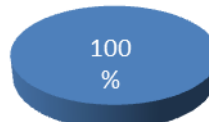
Khachen

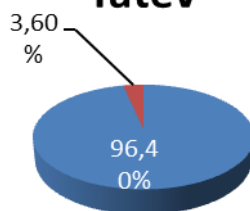
Chiliabiurt

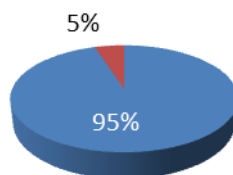
Kyupara

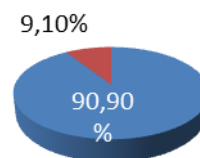
Tatev

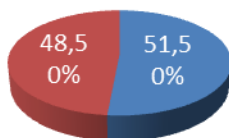
Dizak

Varanda

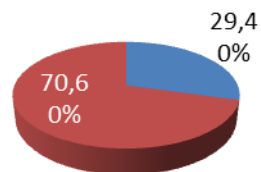
Ajanan-Turk

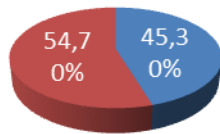
Khurdanara

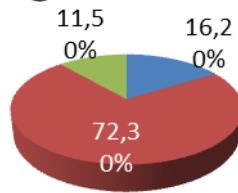
Bargushat

Sisian

Igirmi-dört

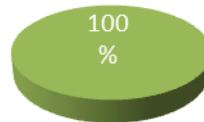
Bagabiurt

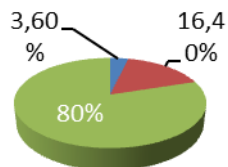
Demurchi

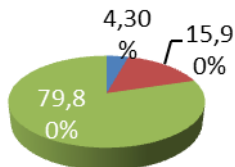
Karachorli

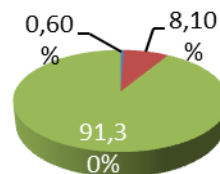
Kaberli

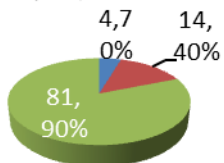
Dizak-Javanshir

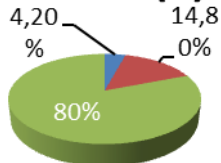
Pissian

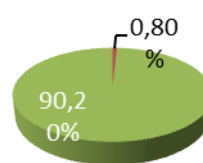
Otuz-iki

Kaberli (2)

Javanshir

6. ábra: KARABAH VALLÁSI ELOSZLÁSA 1823-BAN

1. kép: DADIVANK MONOSTORA (a szerző felvétele)

2. kép: DADIVANK MONOSTORA (a szerző felvétele)

3. kép: MECSET SHUSHIBAN (a szerző felvétele)

